

РУСЬКА ІСТОРІЯ

В ЖИТЬЄПИСЯХ

II НАЙГОЛОВНІЙШИХ ДІЯТЕЛІВ.

М. КОСТОМАРОВА.

(Переложив Ол. Барвінський)

ТОМ II.

У ЛЬВОВІ.

З друкарні товариства імени Шевченка,
під зарядом Фр. Сарницького.
1876.

РАСЪКА ПОТОРН

В ЖИТНИЦА

И ПАРТОВНИЦА

И КОСТОМАРОВА

Передрук з „Правди“, 1876.

П. КОТ

Историческое общество
в Костомарово
1876

ДРУГИЙ ВІДДІЛ.

ЛИТОВСЬКИЙ И КОЗАЦЬКИЙ ПЕРІОД.

VIII.

Князь Константин Константинович Острогський.

В XIV. віці, коли в східній Русі Москва містила в собі зарід одволитої держави, на заході діялись перевороти, що похияли другу половину Русі до политичного и суспільного відчуженья від руського світа. В першій четвертині того століття Литовський князь Гедимин, син Витенеса, чоловік незвичайних здібностей, завоював Білоруські и Волинські города з їх землями, вигнав з Луцька головного князя Волинської землі Льва, потім в 1319—20 р. над рікою Ирпенью (Київської губернії) розбив князів дому св. Володимира, що злучилися против ёго, та й заволодів Київом и Переяславем з їх землями. В наслідок тих завоювань втратив княжий дім св. Володимира зовсім своє значіньє на заході. Деякі князі повтікали, инші стались підлеглими володарями, а місце їх в змислі удільних князів замінили князі Литовського походженья. Гедимин розділив між своїми дітьми й свояками руські краї, що завоював; на Волині стався князем Любарт, в Новгородку Корият, в Пинську Наримунт; в Києві був настановлений підручником Гедимина князь Монтвид и т. д. Сі Литовські князі прийали православьє и руську народність, а найблизше потомство їх до того степеня зручилося, що в них не лишились ніякі признаки прежнёго походженья. Сей переворот був на ділі тільки династичний; але різниця між порядком діл за князів дому св. Володимира а за князів Гедиминового дому була в тім, що князі Литовського дому залежали від великого князя, котрий був у Литві, и з своїми уділами були в ёго в ленній залежності. Полоцька и Витебська земля вже перше була під властью князів Литовського племені, що мабуть добились князівства через вибір, а опісля ті землі підчинились Гедиминові, и потім уже находились під властью князів ёго роду.

Коли Гедимин завоював руські землі, в Червоній Русі вслід за тим стався инший переворот. По смерті головного князя сеї

землі, прямого потомка короля Данила, Юрія II., Галицькі п Володимирські бояре закликали до себе князя Болеслава Мазовецького, потомка Данила Галицького в женській вітві. Однакож князь сей прийняв католицьку віру, оказував з тої причини зневагу православної віри, оточився чужоземцями п зле обходився з Русинами. Болеслава отруїли, п в 1340 р. польський король Казимир, яко ёго местник, заволодів Львовом п всею Галицькою землею, а також п Волинью, але потім мусів видержати довшу борбу з Русинами, що обороняли свою незалежність. Головним діятелем в сій борбі з руської сторони явився князь Острогський, именем Данило, инакше Данко; він був потомком Романа, одного з синів Данила Галицького; ненависть Данила Острогського до польского пануваня була так велика, що наводив Татар на Польщу. З ним одностайно діяв Гедиминів син Любарт, охрещений під именем Федора. По довгім розливі крові Казимир удержав тільки часть Волині. З того часу землі, що дістались під власть Польщи, лишились на все при ній п стали мало-по-малу підлягати у внутрішнім своїм ладі, життю п язичі польскому впливові.

Гедиминів син, великий князь Ольгерд розширив руські займища, що наслідив від отця; він прилучив до своєї держави Подільську землю, вигнавши відтам Татар. Підвластна ёму Русь розділялась між князями, котрих однак Ольгерд, чоловік сильного характеру, держав у руках. В Києві він посадив сина свого Володимира, що дав початок новому родові Київських князів; панували вони там більш століть п звались звичайно Олельковичами від Олелька або Олександра Володимировича, Ольгердового внука. Сам Ольгерд, два рази жонатий з руськими княжнями, позволяв своїм синам хреститися на руську віру п, як говорять руські літописі, сам хрестився п вмер схимником (черцем вельми строгого закону). Таким способом князі, що замінили на Русі рід св. Володимира, стались такими ж Русинами що до віри й прийнятої народності, якими були й князі попереднього роду. Литовська держава звалась Литвою, а по правді була чисто руська п не переставала б п в будущину бути зовсім руською, коли б син п наслідник Ольгерда на великокняжім престолі Ягело (инакше Ягайло) в 1386 р. не одружився з польскою королевою Ядвигаю. Наслідком того подружья прийняв він католицтво, стався ревним поборником повоприйнятої віри п, потакуючи Полякам, підмагав так розширюванье католицької віри в руських землях, як п закорінюванье польской народності на Русі. Тоді то був положений зарід появи, що опісля на многі віки становила відрізняючу черту взаїмних відносин

Русі й Польщі. Поняття о вірі зливалось з поняттям о народності. Хто був католиком, той був уже Поляком; хто вважався й звався Русиною, той був православним, и приналежність до православної віри була очевидною признакою приналежності до руської народності. Ягело був чоловік м'якого серця, слабкої волі й ограиченого розуму. Він лишив Литву з Русью правлінью свого двоюродного брата Олександра-Витовта, що визначався честилюбними замислами, але заразом тим, що не вмів їх доводити до кінця. Витовт неустанно подавався й попадав в суперечності, думав про самостійність своєї Русько-Литовської держави, та сам прийняв католицьку віру против погляда руського народу, що сильно держався православья, уступав у всім Полякам и давав волю їх забагам. Ягело дарував литовським и руським властителям дїбр ті вольні незалежні права, що знимали з них ленні повинності, — права, котрими користувались Поляки в себе в отчині. Але Ягело розширив сі привилеї в Литві й Русі тільки на тих, що приймуть румську віру. В 1413 р. наступило перше полученє Литви з Польщею. Поляки й Литовці з'обовязувались радитись одні з другими при виборі володарів, не піднимати воєн одним без других и з'їздитись на з'їзди для спільних нарад над своїми обопільними справами. Заклучивши такий договір, Витовт опісля неустанно силкувався ёго знищити, маячив про Русько-Литовську державу, але не добився її, а все ж стався в історії одним з важніших людей, що приготували підклоненє Русі під Польщу. Русини не терпіли ёго, розуміючи, що держава, котру він бажав утворити, не була б руською. Не так відносився до руської народності Витовтів брат Свидригело (інакше Свидригаїло), що задержав православну віру и був жонатий з Тверською княжною Уляною Борисівною. Сей чоловік, так як и Витовт, поводився властиво жадобою слави, та переходив тамтого розумом и певністю погляду. Ціль ёго була — статись самостійним володарем Русько-Литовським, незалежним від Польського короля, та він змїркував, що для того треба йти одноставно з руським народом. Через половину столітья Свидригело боровся з Польщею, стоячи на чолі руського народу, котрий був ёму довгий час вельми прихильний. Борба та відбувалася ще за життя Витовта; по смерті сєго ж Свидригело став великим князем Литовським, також яко підручник Ягела, як був Витовт, та не був дволичним и не подавався, як Витовт, а зараз почав явно виступати яко самостійний Руський володарь, и покусився відняти Польщі ті руські землі, що були до неї безпосередно прилучені. Поляки спільно з Литовськими панами, що прийняли католицьку віру, скинули Сви-

дрилгела, а замість ёго постановлено великим князем Литовським Витовтового брата Зигисмунда, котрий признався до ленної залежності від Польщи. Але за Свидригелом стояла Русь. Завзята, кривава борба тягнулася кільканайцять літ не тільки против Поляків, але й против Литовців, сторонників Зигисмунда; наконець сам Свидригело, постарівшись, перестав її вести, и крім того такъ ёго вчинки, як и обставини позбавили ёго підпори в руськім народі. Свидригело побуджував до ворогувань против себе Литовців и Русинів жорстокими карами над своїми противниками, що виконував неразъ тільки задля підозріння; так, між иншими, він підозрівав в зносинах з Зигисмундом Смоленського єпископа Гарасима, свого прежієго любимця, и казав ёго спалити живцем. В цілій сій борбі Русинів з Поляками невсипучо ділав одностайно з Свидригелом один з руських князів Федор або Федько Острогський, але Свидригело став и ёго підозрівати в зраді; сєго товариша довголітнєї борби и вештанья Свидригело казав замкнути в тюрму. Поляки визволили Федька, и він помирился з королем. Свидригелові лишився тільки Луцьк. Новий Польський король, Ягелів син Володислав (званий в исторії Варненським, з причини своєї смерті в бою з Турками під Варною в 1444 р.), задав забагам Свидригела рішущий удар своїми відносинами до руського народу и до руської віри. До сеї пори Поляки рік від року загарбували силу на Русі насильно. Король Володислав-Ягело будував костели, обдаровував їх майном, роздавав католикам землі й уряди, закладав на Русі городи й села, населяв їх Поляками и давав їм привилеї, яких не мали мешканці старих руських городів и сіл. Тоді явилось так зване Магдебурське право, що давало різні пільги, вводило звисний лад самоуправи и разом з тим німецький поділ городських ремісників и купців на цехи, відповідно їх заняттям. Се право давалось тільки новим городам, населеним католиками — Поляками й Німцями. Сих останніх поселялось в тім часі багато на Русі. Поселенців нових сіл увільнялося від різних оплат и повинностей, від котрих не було виїмки для старих руських сіл. Земляне (бувші бояре-власителі дібр) зрівнані були в правах з польськими шляхтичами и були вільні від різних оплат, та тільки тоді, коли приймали католицьку віру; в такім злучаю служили вони у війську з платнею, а остаючися православними її не діставали. Приймаючи католицьку віру Русини, як и Литовці, теряли свою народність и майже перевертались в Поляків. Усе населенье західної Русі розділялось таким робом на привилеєваних и непривилеєваних, а сими остатніми були православні мешканці руських земель. Наслідник

Володислава-Ягели, Володислав II. (1434 р.), став ділати в иншім дусі, як ёго отець, хоч для одноі и тоі самоі цілі. Він розширив привилеї и пільги, котрими користувались руські земляне латинської віри, на всіх руських землях без виїмки. Се ж було початком примиренья Русі з Польщею и головнішою причиною того, що замисли Свидригела не могли вже найти прежнёго спочутья, бо руські земляне, що становили силу краю, почувли для себе вигоди від зближенья з Польщею, замість того, щоб бачити в ній неприязний засновок, як було до сёго часу. В 1443 р. король Володислав II. дав грамсту, після котрої в усіх правах зрівняв руську церкву и руське духовенство з римсько-католицьким. Таким способом и з сторони православного духовенства устало неприязне поступованье. Зигисмунда, бувшого великого князя Литовського, в 1443 р. убили князі Чорторийські; та Свидригело не міг вже собі придбати великого княженья, перебував в Луцьку бездійно и вмер в глибокій старості (в 1452 р.). Новим Литовським князем по Зигисмунді був Ягелів син Казимир. В слідуючім 1444 р. вибрали ёго королем Польским, и через цілий час ёго довгого пануванья в Литві вже не було віддільного великого князя. Казимир діяв зовсім в дусі польскої політики; хоч він не прослідував явно насильними способами православної віри, та помагав розширюванью католицької віри и вводив усі признаки польских порядків в руські землі. Земляне одержали найширші права: вони ставались, так сказати б, повними володарями в своїх добрах. Замість удільних князів, підручних великому князеві, заведено на польский лад воєводів и каштелянів, постановляних досмертно. Таким робом між иншими и в Київі, в 1476 р., по смерті князя Михайла з роду Володимира Ольгердовича, почалися воєводи. Уряд сей діставали знатні особи. Князі, потомки Гедиминова и св. Володимира, сталися самостійними володарями в своїх добрах, нарівні з польскими панами; вони орудували великими богацтвами, и вся земля руська, особливо полуднева, була під пануваньем немногих родів, а сі були: Острогські, Заславські (становили другу вітву одного дому з Острогськими), Вишневецькі и Збаражські — потомки Ольгерда, Чорторийські, Сангушки, Воронецькі, Рожинські, Четвертинські и инші. В Русі стала панувати аристокрація. Увесь инший народ більш и більш залежав від неї. Пани мали право суду над своїми підданими и не допускали короля вмішуватися в свою управу. Города, що заповнялися в значнім степені жидами, один за другим одержували Магдебурське право, та мимо сили аристокрації не могли захиститись від самоволі сильних вельмож. Польські порядки більш и

більш припадали до внодоби висшій класі, и се потягнуло руських землян до більшого зближеня з Польщею. Після Казимира якийсь час Литва й Польща мали віддільних володарів в особі Польського короля Яна Альбрехта й брата ёго, великого князя Литовського Олександра. Однак се було короткий час; зараз по смерті Альбрехта Польща й Литва знов злучилась під властью Олександра, вибраного Польским королем, и з того часу віддільних великих князів у Литві вже не було. В тім часі стан низшої класи народу, так званих кметів або хлопів, ставався трудніший. Пани не придержувались більше давного звичаю, щоб не переводити хлопів з одної землі на другу, и часто зовсім позбавляли їх землі; таким способом низша класа, хлібороби, опинились властиво безземельними, а тим самим в неволі у властителів земель. Земські добра могли мати тільки люде шляхотського стану. В XVI. в. Польщею й Литвою правили один за другим королі: Зигисмунд I. и син ёго Зигисмунд Август. Права шляхетства дійшли до крайніх границь. Панські піддані були зовсім виїняті з під охорони короля. Стан не-шляхти був до того степеня понижений, що після Литовських прав, котрі ввійшли в збірник, званий *Литовським Статутом*, шляхтича, що вбив чужого хлопа, або навіть вольного чоловіка, але не-шляхтича, карали тільки грошевою карою (головщиною). Хоч однаке право установлено для всіх людей шляхотського походженя, так багатих, як и бідних, однак на ділі не могла ся рівність вдержатися при неоднаковім розмірі майна властителів дїбр: маса вольних шляхтичів ставалась в дійсності підчиненою знатним панам, котрі орудували величними просторами земель и сотнями, навіть тисячами осель. В тім часі Польща, так що до географичного положеня, як и що до умовій живнї, стояла ближше як Русь до західної Європи, де наступила доба духовного відродженя, та що до образованності стояла далеко вище від Русі, за чим и руська шляхта природно підчинялася її цивилізуячому впливові. Тоді як у Поляків була Краківська академія, багато шкіл, появлялися знатні на свій час учені й поети, розширилось знакомство з латинською літературою, не переривалася звязь з західною просвітою, — в польській и литовській Русі панувала темрява, не заходились майже зовсім коло просвіти на полі своєї народності. Полуднева й західна Русь стояла в тім згляді навіть низше північно-східної, де бодай зберегались давні памятники славянської літератури, и де від часу до часу появлялись більше або менше замітні плоди духової праці. В польській и литовській Русі довго не бачимо нічого крім урядових грамот, писаних язи-

ком, котрий свідчить, що щораз змагався вплив и пануваньє польского язика. Таким робом в XVI. в. склався окремиий руський письменний язик, що був мішаниною старославянсько-церковного з народніми місцевими наріччями и польским язиком. Польский вплив усе більш и більш панував над тим язиком и наконєць довів єго до того, що він став майже польским язиком, тільки з задержаньєм руської фонетики. Вплив польский відбувся й на простонародній мові: польські слова, вираженьє й звороти стали входити в простонародній язик малоруської и білоруської вітви. Разом з тим стали проникати в руське висше товариство польські звичаї й погляди; таким способом польско-литовська Русь набирала осібної физіогномії, що відзначала її від північно-східної Русі вже не тільки здавна истнующими етнографичними різницями, але сильною близькістю до Польщі, и в будущині очевидно приготовлявся цілковитий злив західної й полудневої Русі з Польщею.

Потомки Федора Острогського, що так довго боровся за незалежність Русі*), були вірні Польщі, як и загально руська висша класа була їй вірна, видачи для себе в злученю з Польщею невичерпані вигоди. Крім безусловного права володіти своїми родовими добрами, не вплачуючи майже нічого до скарбу, руські пани після польского обичаю, одержували ще досмертно в посіданьє державні добра, звані староствами, з повинністю давати з них четверту часть доходу на удержаньє війська и піддержаньє кріпостей. Все те природно привязувало їх до краю, відкиль витікали для них такі вигоди.

Правнуком Федора Острогського, славного своєю борбою за Русь против Польщі, був славутний Константин Иванович, гетьман Литовський, вірний слуга польского короля, що був у полоні в Ивана III. и потім відомстився за свій полон поражкою, нанесеною московському війську під Оршею. Неприязнь для православної Москви й вірна служба королеві-католикові не спиняли єго славитись православним благочестьєм.***) Він щедро будував и украшав православні церкви, разом з тим заводив при церквах школи для дітей и таким способом клав початок до руської просвіти.

Син єго Константин Константинович був Київським воеводою и одним из знатнійших и найбільш впливових панів Польщі й Ли-

*) Русини високо цінили память сєго борця за свою народність; досі тіло єго спочиває в Київських печерах в ряді Київських печерських угодників.

**) Він умер в 70. році. Тіло єго було похованє в головній церкві Київсько-печерської Лаври, де досі зберігє в закапелку (нижє) північної стіни єго мармуровий памятник з статуєю дуже гарної роботи, з'ображаючою спячого героя.

тви довше як пів століття, а крім того в найславнійшій и найбогатій подіямі добі польскої історії. Він не визначався ні воєнними подвигами, ні державними ділами; напротив, із сучасних листів Польських королів дізнаємось об нім, що він стягав на себе докори, що не дбав про охорону повіреного йому воєводства, лишив Київський замок в сумнім стані, так що Київ усе був у небезпечі зруйнування від Татар; крім того він не платив податків, що припадали з його староств. В молодості своїй, як розказують, він не зовсім гарно заховувався в життю домашнім: так між иншими поміг він князеві Дмитрові Сангушці увести насильно свою племянницю Острогську. Деякі черти його житні показують в нім суєтного и чванливого пана. Він орудував величнним богатством: крім родових дібр, що містили в собі до вісімдесять городів з кількома тисячами сіл, володів він ще чотирма величнними староствами наданими йому в полудневій Русі; доходи його виносили до мільйона червоних золотих річно. При таких обставинах Константин Константинович платив велику суму самому каштелянові тільки за те, що сей два рази в рік мав стояти за його кріслом підчас обіду; для оригінальності, він держав на своїм дворі прожору, котрий дивував гостей тим, що з'їдав неимовірну скількість страви при сніданню й обіді. Не стільки особисті здібності Константина Константиновича, скільки його блискуче положення давало йому важне значення и поставило його в осередку духової діяльності, що тоді проявлялась на Русі. Як вельможи тогочасні, так и він заявлявся сторонником Польщі, на славнім соймі 1569 р. підписав прилучення Волині й Київського воєводства до Польського королівства на вічні часи й своїм прикладом багато поміг до успіху сього діла. Хоч був Русином и вважав себе Русином, однако підчинився впливові польскої образованості й уживав польського язика, як свідчать його родинні письма. Хоч Острогський оставався в вірі своїх отців, однако нахилився до єзуїтів, пустив їх у свої добра и особливо сприяв одному з них, що звався Мотовило: се видно ясно з писем Курбського до його. Московський вигнанець докоряв Острогському за те, що Острогський прислав йому увір Мотовила й дружився з єзуїтами. „Добродію мій вельми любий, — писав до його Курбський, — по що ти прислав мені книгу, котру написав неприятель Христа, помічник Антихриста й вірний слуга його? З ким ти дружишся, з ким пристаєш, кого на поміч прикликуєш!... Прийми від мене, слуги свого вірного, ласкаво раду: перестань дружитися з тими супостатами прелукавими и злими. Ніхто не може бути другом царя, як має приязнь з його неприя-

телями и держить їх, як за пазухою змня; тричи молю тебе, перестань так поступати, будь подібний праотцям твоїм в ревності благочестья.“ Таким способом сей руський пан піддавався єзуїтським хитрощам. Опісля замітно, що Острогський піддався впливові й протестантства. В однім з своїх писем до внука, сина дочки своєї, Радивиля, раяз він ёму, щоб не ходив до костёла, тільки на збори Кальвіністів, и називав їх приклонниками правдивого закону Христового. Православний князь заманився однако протестантизмом тому, бо видів християнські поступки протестантів. Острогський з шаною вказував на те, що в них були школи й друкарні, що їх пастори визначались обичайністю, и протиставляв їм упадок церковного ладу в руській церкві, невіжу священників, матеріяльну самоволю архипастирів, рівнодушність світських до діл віри. „Правила й устави нашої церкви — говорив він — зневажають чужоземці; наші одновірці не тільки не можуть вступатися за Божою церквою, але навіть сміються з неї; нема учителів, нема проповідників слова Божого; всюди годі почути слова Божого, часте відступство від віри; приходиться сказати з пророком: хто дасть воду голові моїй и жерело сліз очам моїм!“

Таким настроєм знатного пана покористувались деякі руські люде й спонукали Острогського статися до певного степеня двигателем духово-религійного відродження в польській Русі. Мабуть, вговорюванья и докори Курбського багато причинилися до такого настроєнья. Острогський поважав Курбського; Острогський посилав ёму до перегляду всякі твори и між иншими замітну книгу єзуїти Скарги: „Про єдину церкву,“ писану нарошно з цілю приготуванья унії. Курбський звернув Острогському сю книжку з такими ж докорами, як и твір Мотовила; з своєї сторони Курбський післав „Бесіду Івана Золотоустого про Віру, Надію и Любов,“ котру сам переложив з латинського язика, и сердився на князя Острогського, як він переклад Курбського дав якомусь Полякові, котрого Курбський називав „невченим варваром, що уважав себе мудрцем.“ Московський вигнанець, видаючи, як в ёго новій отчині змагався вплив єзуїтів, старався всіми силами против них виступати, як зарівно и против пануванья польського язика. Коли Острогський, сподобавши собі письмо Курбського, радив для більшого розширення перевести ёго на польський язык, Курбський відкинув сю раду: „Коли б чимало вчених зійшлося, — писав він, — то не зможуть вони буквально переложити граматичні тонкості славянського язика на їх польську варварію. Не тільки з мовою славянською або грецькою не справляться, але навіть з їх улюбленою

латинською“. Тоді між руськими панами ввійшло в звичай поручати вихованье дітей єзуїтам. Курбський похваляв в загалі жадобу вчити дітей всяких наук, та не добачав ніякої користі від єзуїтів. „Вже багато родичів — писав він княгині Чорторийській — родів княжих, шляхоцьких и чесних городян віддали дітей своїх в науку, та єзуїти нічого їх не навчили, а тільки користуючись їх молодістю, відвернули від правої віри.“ Судячи з писем Курбського до всяких осіб, можна певно припустити, що сей московський біглиць мав сильний вплив на діяльність князя Острогського в справі оборони віри й відродження книжної образованності, бо він був усе з Острогським в близьких зносинах.

Зарід духового й релігійного руху в польско-литовській Русі появився на початку XVI. віку. Полочанин Скорина переложив на руський язик библию и напечатав її в Чеській Празі, бо не було друкарні на Русі. В половині XVI. в. протестантство, що розширилося на Литві, підмагало літературному пробудженню руської мови. В 1562 р. в Несвижі була друкарня, и знатний в своїм часі Симон Будний, чоловік вельми глибокої науки, напечатав протестантський катихизис в руськім язичі. *) Трохи пізніше гетьман литовський Григорій Олександрович Ходкевич оснував у своїй маєтності Забудові друкарню; там прийшли до єго друкарі Иван Федорів и Петро Мстиславець, що втікли з Москви. Вони напечатали там в 1569 р. євангелиє з обьясненьями, великий фо-лиант. Се був труд знатного Максима Грека, перепечатаний опісля в тім самім виді в Москві. Однак друкарня Ходкевича була, як видно, тільки часовою панською примхою. По смерті Григорія Ходкевича наслідники не піддержували сєго закладу. Друкарь Иван Федорів перейшов у Львів, а потім в Острог, и тут założено друкарню, що положила вельми сильні підвалини літературному й друкарському ділу в полудневій Русі. В 1580 р. напечатано в перший раз славянську библию з наказу Острогського. В переднім слові до библиї говорилося в имени князя Константина Константиновича Острогського, що він був спонуканий до сєго діла сумним положеньем церкви, котру з усіх усюдів топчуть вороги й шарпають вовки безпощадні, и ніхто не в силах противустати ім про недостачу духовного оружья — слова Божого. В усіх сторонах славянського роду и язика Острогський не міг найти ні одного правильного списку Старого Завіту и одержав єго нако-

*) Опісля сєй Будний перейшов на ариянетво, написав ариянський катихизис и видав переклад библиї в польскім язичі.

нець аж з Москви через Михайла Гарабурду. Заразом князь Острогський зносився з Римом, з островами грецького архипелага (з Кандійськими), з Царьгородським патріархом Єремією, грецькими, болгарськими й сербськими монастирями — в сій цілі, щоб добути відгиль списки св. письма так грецькі, як и славянські, и бажав приводу й поради людей, свідомих св. письма. Перша печатна біблія, що видав Острогський, становить епоху в руській літературі и в загалі в історії руської освіченості. За біблією слідував цілий ряд видань, так церковних книг як и всіляких творів релігійної основи. Між ними важне місце займає книга: „О единой истинной и православной вѣрѣ и святой апостольской церкви“; написав сю книгу священник Василь и видав друком 1588 року; книга ся мала відперти утвір Скарги, що появився в польській язичі майже під тим самим заголовком, и наміряла захистити церкву східну против докорів, які їй робили сторонники латинської церкви. Тут розбиралися питання, що становили истоту різниці церков: про походженьє св. Духа, про власть папи, про прісний хліб, про безженство духовних, про суботній піст. Книга ся мала в своїм часі важне значеньє, тому що ознакою з истотою тих питань, що мали статись предметом живих диспут; православні читачі мали обучатись з тої книги: що и як їм треба відповідати на пересвідченьє західного духовенства, котре тоді розпочало свою пропаганду в руській народі. В Острогській друкарні напечатано також деякі книжки релігійної основи: „Листи патріарха Єремії“, „Діалогъ патріарха Геннадія“ (1583), „Исповѣданіе о исхожденіи св. Духа“ (1588). В 1594 р. видана великим фоліантом книга Василя Великого „о постничествѣ“, а 1596 р. „Маргаритъ“ Івана Золотоустого. Рівночасно з друкарнею 1580 р. Острогський оснував у себе в Острозі головну школу й крім того кілька шкіл в своїх добрах. Ректором головної Острогської школи, праматері висших учебних заведеній в руській землі, був учений Грек Кирило Лукарис, що опісля став патріархом Царьгородським. Крім Острога, князь Острогський завів друкарню в Дерманській монастирі.

В тім часі другим важним двигателем пробудженьє духової жизни на Русі було заведенє братств, товариств з морально-релігійними цілями, де входили без різниці люде всяких станів, але конечно приналежні до єдиної церкви. Такі братства повставали з наслідвань західних. Перше з тих братств в польській Русі, що набрало историчного значеньє, було Львівське, основане благословеньєм Антиохійського патріарха Якіма, котрий одвідав руський

край 1586 р. Головні цілі того ж були вихованьє сиріт, догляд убогих, підмога втерпівшим всякі нещастья, викуп бранців, похорони й поминки вмерлих, поміч підчас загальних злиднів, — в загалі добрі вчинки. Члени мали свої визначені сходи́ни и вкладали кождий по шість грошів у спільну скарбоню. Тоді при брацтві завели міщане школу, друкарню и больницю. В школі вчили, крім св. письма, славянської граматики разом з грецькою, и в тій цілі уложено й напечатано грецько-славянську граматику, в котрій порівнюючо були виложені правила обох язиків. Приватну науку обмежено: кождий міг вчити тільки своїх дітей и домашніх. Після взірця Львівського брацтва заведено у Вільні троїцьке брацтво, а потім стали оснóвуватися брацтва и в інших городах. Львівському брацтву лишено старшинство. Вже се одно, що люде всіх станів сходились між собою в имя отцівської віри, піднесенья моральності и розширення відомостей, впливало на те, що дух народній піднимався. Патріярх Яким, закладаючи Львівське брацтво, поручив ёму, щоби наглядало, як духовні сповняють свої повинності, а також над благочестьем и моральностью так духовенства як и світських людей; таким способом духовенство стало залежним від громадського суду світських людей: се зовсім противилося поглядам західного духовенства, котре все ревни́о дбало об сім, щоб люде неприналежні до стану духовного, слухали сліпо наук духовних и ніяк не сміли розберати діл віри инакше, як під проводом духовних, и не важилися судити їх вчинків. Але й руським висшим духовним особам не припало до вподоби оснóванье брацтв. Львівський владика Гедеон зараз війшов в неприязні відносини до Львівського брацтва.

Поря́дки православної церкви в Русі, підвластній Польщі, були в сумнім стані. Висші духовні особи, що походили из значних родів, замість після православного звичаю проходити степені чернечих чинів, одержували свої місця просто из світського стану и крім того не для заслуги, а з причини звязей, з ласки можних або через перекупство, позискавши собі королівських двораків. Архиереї й архимандрити орудували церковними добрами з усіми привилеями суду й самоволі світських панів свого часу, держали в себе оружжі ватаги, після звичаю світських володарів, на злучай суперечки з сусідами позваляли собі буйних нападів и в домашнім своїм побиті вели таке житье, що зовсім не лицювало їх станові. Були приклади, що значні пани випрошували для себе в короля місця єпископів и старшин, и зістаючи непосвяченими, користувались церковним хлібом, як тоді виражались. Один ровесник за-

мічає: „Правила св. отців не дозволяють посвящати священниками молодших трийцяти літ від роду, а в нас нюді допускають пять-найцятилітнєго. Він після складів читати не вміє, а єго посилають проповідувати слово Боже; він своїм домом не управляє, а єму церковний порядок поручають.“ У владик, архимандритів, игуменів були брати, племянники, діти, котрим давали в заряд церковні добра. Розкішне життя виспих осіб довело до угніту підданих в церковних добрах. „Ви — дорікав руським архиєреям Атонський монах — відбєраєте в бідних селян волів и коней, видєраєте в них грошеві данини, мучите, томите роботою, кров из них ссєте.“ Низше духовенство було в крайнім пониженю. Бідні монастирі замінювано в хутори, владики заводили в них пєярні для свого полюванья й черцям казали удержувати пєів. Приходські священники терпіли и від владик и від світських людей. Владики обходилися з ними просто й гордо, обтяжали данинами в свою користь, карали тюрмою й бійкою. Світський пан села назначав в нїм такого священника, який єму був до вподоби, а сей священник пічим не різнився від хлопа у відносинах до пана; пан послав єго из стійками, гонив на свою роботу, брав на послугу своїм дітям. Руський священник, — замічає ровесник, — що до вихованья був зовсім мужиком; не вмів заховуватися як сїд; не було обчїм з ним поговорити. Стан духовний дійшов до такої зневаги, що чесний чоловік встидався вступати в єго, и годї було сказати: де частїще бував священник, в церкві, чи в коринї. Инколи відправляв священник богослужєньє по пяному из згїршаючими виходками, не розумів зовсім того, що читав, та й розумїти не старався. При такім станї духовенства розумно, що простий народ жив своєю давнєю поганською жизнью, берїг поганські погляди й віруванья, відправляв після прадїдних звичаїв поганські святки и не мав найменшого понятья про истоту християнства, а висша класа почала встидатися своєї приналежностї до православної релїгї; католики всіми силами піддержували сей ложний встид. Єзуїт Скарга, любимець короля Зигисмунда Ш., глазував навіть з богослужебного язика руської церкви такими словами: „Що се за язык? Ним нїде не викладають нї философії, нї богословия, нї логики; в тїм язичї не може бути ані граматики, нї риторики! Самі руські попи не в силах обяснити, що такого вони в церкві читають, и мусять допитуватися в інших обяснєнья по польски. З того язика — тїлько невіжа й заблуканья.“

При тодішніх условьях можна було підняти падаючу церкву й народнє благочєстьє тїлько через утворєньє осередка відродже-

ня не в духовенстві, а поза його кружком, в світським побиті. Отже брацтва мали статись головним орудем того відродження. Патріарх Єремія, проїзджаючи через полудневу Русь в 1589 р., potwierдив права Львівського брацтва, а навіть розширив їх: вивольив брацтво від залежності місцевого владики и від усякої иншої світської й духовної власті, не позваляв, щоби в Львові була инша православна школа, крім брацької, зіставив брацтву надзир над судом єпископським и задля скарги брацтва відсудив од власті Львівського єпископа Гедеона Балабана. Балабан звернувся до Львівського римсько-католицького єпископа и первий з тодішніх руських єпископів заявив бажанье підчинитися папі.

Підчас побиту свого в полудневій Русі, патріарх Єремія відсудив Київського митрополита Онисифора Дівочку, неначе б для того, що він перше був двоєженець, а замість його посвятив Михайла Рогозу, котрого вже, як видно, настроїли єзуїти. Патріарх не пізнався на тім чоловіці. Та ще більш помилився він в сім, що, не давши повної власті митрополиту, назначив своїм ексархом (намістником) Луцького єпископа Кирила Терлецького, чоловіка поганих обичаїв, котрого винили о вельми гідкі вчинки, як н. пр. грабувань, насилувань и убийства.

Руське духовенство було дуже недовольне патріархом за те, що він дав брацтвам таку власть и поставив духовних під догляд світських; крім того, на його жалувалися й за різні драчки з руського духовенства; підлягаючи Турецькій власті, патріархи и в загалі грецькі єпископи були в такім положенью, що потребували милости, котру зберали в православних землях. „Ми в них такі вівці, — говорили руські духовні, — котрих вони тільки доять и стригуть, а не кормлять.“

На другий рік по від'їзді Єремії, митрополит зібрав в Бересті синод з православних архиєреїв. Всі стали жалуватися, що важка їх залежність від патріарха, и нарікали на брацтва, а найбільш на Львівське, котре після грамоти патріарха Єремії 1593 р. було під безпосередню зверхністю патріарха. „Як — говорили архиєреї — яким-небудь сходином пекарів, купців, сідларів, кушнірів, неуків, що нічого не розуміють з богословських діл — дають право переглядати суд церквою установлених властей и укладати присуд про діла церкви Божої!“ Всі дійшли до того, що лучче всёго підчинитися, замість Царьгородського патріарха, Римському папі.

В р. 1593, замість помершого Володимирського єпископа, встановлено Адама Потія, що був до того часу світським паном и

посив титул Берестзьського каштеляна. Він вже перейшов з православья на католицтво, потім удано вернув до православья з наміром посвятитися справі унії. Він був чоловік бездоганных обичаїв, здавався богобоязним и сам завів брацтво в Берестю. Острогський шанував ёго, крім того ж Потій був свояком Острогського. Король дав ёму місце єпископа именно з того взгляду, що Потій може власкавити могучого руського вельможу.

Потій став з Острогським переписуватись и, не починаючи сам річі про унію, попровадив справу так, що князь Константин Острогський перший заговорив про неї. Розбераючи всякі способи до поправленья церковного порядку, Острогський опинився на злученью східної церкви з західною. Та Острогський бажав зовсім не такої унії, про яку думала римська пропаганда. Острогський признавав православну церкву вселенською, а не національною; Острогський вважав правильним злученьє церков тільки в такім злучаю, коли и в інших православних сторонах приступлять до того, и тому раяв Володимирському єпископові удатись до Москви, а Львівського післати до Волохів для наради над питаньєм про злученьє церков. Острогський уважав яко ціль предложеного злученья — основаньє шкіл, образованьє проповідників и в загалі розширеньє релігійної просвіти. Острогський не міг втаїти перед Потієм свого давнєго нахилу до протестантизму; Острогський замічав між иншими, що треба багато змінити в церковних обрядах, тайнах, в церковній управі, відділити, як він виражався, людські видумки. Потій відповів на те Острогському: „Східна церква виповняє свої тайни й обряди правильно; нема там що посужати, ні гудити; в Москву ж я не поїду: з таким порученьєм там під кнут попадеш. Лучче ви, яко перший чоловік нашої віри, звернітьсѧ до свого короля.“

Не вспівши склонити Острогського, владики кілька разів з'їздились на раду, и в 1595 р. зложили представленьє до папи про унію та й вибрали в сій справі послами в Рим Потія и Луцького єпископа Кирила Терлецького. Потій оповістив об сїм Острогського и напоминав, що Острогський сам перший підняв річ про унію.

Острогський розсердився, писав до Потія, що Володимирський єпископ зрадник и негідний свого стану, а 24. Червця написав и розіслав (мабуть печатне) послание до всіх православних обивателів Польщи й Литви, вихваляв грецьку віру, яко єдину в світі правдиву, оповіщав, що найголовніші начальники правдивої віри нашої, мнимі пастирі: митрополит и єпископи, сталися вовками,

відступили від східної церкви, „притулились до західних“ и задумали відорвати од віри всіх благочестивих „тутешній області“ и занепастити. „Багато — виражався Острогський — з обивателів тутешнього краю держави його милості мого короля, послушних святій східній церкві, вважають мене начальним чоловіком в православию, хоч я сам уважаю себе не більшим, як рівним иншим що до правовірності; з тої причини боюсь, щоб я не став виноватим перед Богом и вами; тому звіщаю вас об сім, об чім за певне дізнався я, бажаючи разом з вами одностайно стати против супостатів, щоби з Божої помочі и при вашим старанью ті, що приготували на нас сіті, самі в ті сіті попалися. Що може бути соромнійше и безправнійше, коли шість або сім злодіїв одпали від своїх пастирів, котрі їх настановили, вважають нас безсловесним товаром, вважаться самовольно відривати нас від правди й вводити нас в загибель з собою?“

Острогський просив короля скликати збор, на котрім були б присутні не тільки духовні, але й світські. Король, дбалий про успіх унії, писав до Острогського письмо, вговорював и скляняв його пристати до унії и більш всього вказував на те, що грецька церква єсть під властью такого патріарха, котрий одержує свій уряд по волі невірних мугаметан. Згідно з пануючим римсько-католицьким поглядом, що діла духовні мають бути принадлежностью самих духовних, Зигисмунд не хотів допустити з'їзду світських осіб в справах віри, чого не тільки хотів Острогський, але й самі єпископи, підниваючись під Острогського, заявляли просьбу королеві об тім самим. Король писав: „Такий з'їзд тільки буде спиняти діло; дбати про наше спасенє єсть повинностью наших пастирів, а ми повинні, не допитуючись, поступати так, як вони кажуть, тому що Дух Господній дав нам їх провідниками в житті.“ Однак таке вговорюванє тільки роздражняло Острогського, бо все те ображало, між иншими, його панську самолюбність, що впоювала йому змаганє бути першим між своїми одновірцями.

Добиваючись від короля дозволу на з'їзд або збор світських людей в справах віри, Острогський одним из своїх двораків вислав у Торунь до протестантського збору завізанє до спільного виступленя против папизму. Православний князь писав такими словами: „Всі, що признають Отця й Сина й св. Духа, люде одної віри; як би в людей було більш терпимості між собою, як би люде з шаную гледіли, як їх брати славлять Бога кождий після свого сумніня, то менше було би сект и наук в світі. Ми повинні злучитися з усіма, хто тільки віддаляється від латинської

віри й сиріє нашої долі: всі християнські ісповідання повинні боронитися против „папєжників“. Їго королівська милість не схоче допустити напад на нас, тому що в нас самих може явитися двацять а бодай п'ятнацять тисячей оружних людей, а панове папєжники можуть взяти верх над нами хіба числом тих кухарок, котрих ксєндзи держать у себе замість жінок.“

Король дізнався об тім посланью и казав написати Острогському догану за неухажні вирази про віру, котру визнає король, а особливо за те, що натякиув про кухарок.

Грізби, що можуть явитися тисячи оружних людей, мали важне значєньє. В Польщі панував дух самоволі. Права діяли слабо, и замість шукати в них захисту, люде, що почували в собі силу, самі розправлялися з своїми суперниками. Знатні пани держали в себе оружні ватаги шляхти; наїзди на добра й двори були звичайним ділом. Пани самовольно навіть мішалися в справи сусідніх держав. Удаьці всілякого рода складали ватаги, так звані „своєвольні купи“, и діяли всякі нечємпості. В полудневій Русі рік від року змагалоя козацтво, а особливо розвилоя після удачних походів на Крим и на Молдавию. Воно засіялося руськими людьми з дібр наслідніх панських и коронних (що надавано панам яко староства), и через такий наплив утікачів, що йшли в козаки проти волі панів, набирало неприязного настрою для панів и шляхти в загалі. Крім козаків, признаних в тім стані, котрі стояли під начальством старшого або гетьмана, *творилися ватаги з простого народу, що звалися козаками, під начальством осібних проводирів; такі ватаги, при нагоді, легко лучилися з справдєшніми козаками и готові були одностайно з ними виступати з шкодою панів. В 1593 р. козацький гетьман Криштоф (Христофор) Косинський підняв бунт. Козаки нападали на панські двори, бурили їх, нищили шляхоцькі документи. Косинський заволодів українськими городами й самим Києвом, про недбалість Острогського, що був Київським воеводою: єму, як ми сказали, давно вже, та безуспішно, дорікали королі тим, що Київський замок зістає в занедбанью. Косинський напав на добра Острогського и домагався від шляхти й від народу присяги для себе: у Косинського явно пробивався замір відорвати Русь від Польци, збурити в ній аристократичний лад и завести козацький устрій, при котрім не було б різниці станів, всі були б рівні й орудували б з однаковим правом землею. Небезпечність загрожувала Польщі политичним и соціальним переворотом. Король звизав шляхту полуднево-руських воеводств Брацлавського, Київського и Волинського,

щоби всі шляхтичі зброїлись проти ворога, що жадає для себе присяги и під ноги топче права королівські й державні. Острогський зібрав усю шляхту, що була в ёго просторих маєтках и піддав її верховодству сина свого Януша та й виправив на повстанців. Косинському не повелосся, він обіцяв зречися верховодства над козаками, а визволившись з біди, знов думав про повстанье, але ёго вбито під Черкасами. По нім гетьманом вибрано Григорія Лободу. Тоді крім козаків, що були під верховодством гетьмана Лободи, явилосся друге козацьке військо, самовольне, під верховодством Северина Наливайка, котрого брат Демян був священником в Острозі. Наливайко палав запеклою ненавистю до панства тому, що пан Калиновський в місточку Гусятині відобрав у Наливайкового батька хутір и самого хозяїна так побив, що сей умер від ударів. Наливайко задумав дальше вести діло Косинського в тім часі, коли єпископи збералися підчинити руську церкву папі, и коли Острогський в своїм посланью вговорював усіх православних обивателів польского королівства вступити против хитрощам єпископів. Наливайко почав од Волині, и ёго повстанье на сей раз набрало трохи релігійної ціхи. Він нападав на маєтки єпископів и світських, прихильних унії, заняв Луцьк, де злість козаків звернулася на сторонників и слуг єпископа Терлецького, звернувся на Білу Русь, добув Слуцьк, де приспорив собі збруї, заняв Могилів, що тоді самі мешканці спалили, захопив у Пинську церковні дорогоцінності Терлецького и дістав важні пергаментові документи з підписами духовних и світських осіб, що годилися на унію; Наливайко зрабував добра брата єпископа Терлецького, щоб відомстити на нім поїздку єпископа в Рим. Деякі православні пани давали волю Наливайкові з ненависті до повстаючої унії. Падало підозрінье на самого князя Острогського, бо в ёго добрах жив брат Наливайка, и у того брата, священника Демяна, показувалися коні, приналежні панові Семашкові, котрого зрабував Наливайко. Сам Острогський в письмах до свого зятя Радивиła писав: „Говорять, наче б я Наливайка вислав... Вже коли кому, то мені більш усёго допекли сі розбишаки. Поручаю себе Господу Богу! Надіюся, що він, спасаючи невинних, и мене не забуде.“ Нема підстави припускати, щоб справді Острогський підмагав се повстанье, тим більше, що, перед самим появленьем Наливайка в Волинській землі, Острогський перестерігав панів перед самовольцями, жалувався, що вони нищать ёго маєтки, давав ради Речі-посполитій ужити скоро енергичних способів и гасити пожар перше, нім він вспів розширитися.

В зимі 1595—1596 р. Наливайко злучився з козацьким гетьманом Лободою, и повстаньє стало приберати грізний розмір. Король вислав против козаків гетьмана Жолківського. Війна з ними завзято точилася до кінця Мая 1596 р.; козаки, притиснені польськими військами, перейшли на лівий берег Дніпра, и їх осаджено близько Лубен: між ними повстав розлад; Наливайко зложив з гетьманства Лободу, вбив ёго, сам став гетьманом, але й ёго своєю чергою скинули й видали Полякам, котрі покарали ёго смертю в Варшаві.

Коли таким способом Поляки заходились притлумити повстаньє Русинів, що приберало по часті ціху борби против унії, в Римі послів руського духовенства, єпископів Володимирського и Луцького, прийнято з приналежною честью; вони сподобились поцілувати папську ногу й 2-го Грудня 1595 р., від имени руського духовенства, прочитали исповідь віри після римсько-католицької науки. В початку 1596 р. вони повернули на родину. Тут дожидала їх перешкода зо сторони брацтв и Острогського. В Виленськім брацтві напечатана була „Книга Кирила обь Антихристь“, котру написав Степан Зизаний. Книжка була вимірена против папізму; в ній доказувалося ні більше, ні менше, як се, що папа єсть сей антихрист, про котрого збереглося віщуваньє, а часи унії — се часи антихристового царства. Духовенство и світські люде письменні читали жадібно сю книгу. Король, почувши про її успіх, вельми розгнівався, заказав книжку, казав спіймати й замкнути в тюрму її автора и ёго двох товаришів. Львівське брацтво з своєї сторони виступаючи против починам унії, так настрашило єпископа, що Гедеон рішився відступити від унії и подав у суд протестацию, впевняючи, що хоч підписував разом з иншими архиєреями згоду на унію, то не знав сам, як річ мається, бо підписував білий папір, а на сім папері вже по ёго підписі написано те, чого він и не хотів.

Острогський звістив східних патріархів; на просьбу ёго назначено протосинкелів (намістників): від Царьгородського патріарха — Никифора, від Олександрійського — Кирила. Король оповістив, щоби руські єпископи зібралися на собор у Бересті на 6. Жовтня 1596 р. для наконечного утвердженья унії.

На той час, що король визначив, приготовив и Острогський свій собор, також в Бересті.*) Собор сей складався з двох па-

*) Берестський собор подрібно описаний в книжці „Еклезис“, котру видали православні в польскім язиці в 1597 р.

триарших протосинкелів, двох східних архимандритів, двох руських єпископів, Гедеона Львівського й Михайла Копистинського з Перемишля, сербського митрополита Луки, кількох руських архимандритів, протопопів и двохсот осіб шляхоцького стану, котрих завізвав з собою Острогський.

Протосинкел Никифор був головою сього православного собору. Відповідно давнім обичаям церковного суду, він післав до Київського митрополита тричі завізванье на собор, щоб оправдався; однакже митрополит не явився и оповістив, що він з єпископами підчинився західній церкві; тоді православний собор позбавив уряду митрополита и єпископів: Володимирського, Луцького, Полоцького (Германа), Холмського (Дениса) и Пинського (Йону.)

З своєї сторони ті духовні, що прийняли унію, відплатили тимже самим тим духовним, котрі не прийняли унії: вони зложили з уряду єпископів Львівського и Перемиського, архимандрита печерського Никифора Тура и всіх руських духовних, що були на православнім соборі. Присуд кождому з них післали в такій формі: „Хто тебе, від нас проклятого, буде вважати в прежнім сані, той сам проклятий буде від Отця и Сина и Святого Духа!“

Обі сторони удалися до короля. Православні покликувалися на истнуючі постанови, просили не вважати зложених духовних в їх прежнім уряді, відняти в них церковні добра и віддати тим особам, котрі замість них будуть вибрані. Король взяв сторону уніятів и казав арештувати Никифора, на котрого особливо лютилися ті, що прийняли унію. Острогський взяв ёго на поруку. Справу ёго відложили до 1597 р.

В сім році, на бажанье короля, Острогський сам привіз Никифора и віддав ёго судові сенату. Никифора старались обвинити и о звідунство з сторони Турків и о чародійство и лихі обичаї. Сам гетьман Замойський оскаржував ёго. Та годі було оскаржити Никифора, а ще Поляки й права не мали судити ёго, яко чужоземця. Тоді Константин Острогський промовив різко до короля. „Ваша милость — сказав він — нарушаєте права наші, топчете ногами волю нашу, насилуете сумління. Яко сенатор не тільки сам дізнаю зневаги, але бачу, що все те веде до погібелі королівства польського; після того нічії права, нічия воля не обмежені: незадовго наступить розлад; може бути, тоді додумаються до чого иншого! Предки наші, присягаючи на вірність своєму володареві, и від ёго також приймали присягу, що пильнуватиме справедливості, милості й охорони. Між ними була обонільна присяга. Сха-

меніться, ваша милість! я вже у високих літах и надіюся скоро покинути сей світ, а ви зневажаєте мене, відбераете те, що для мене дорожше всього — православному віру! Схаменіться, ваша милість! Поручаю вам сього духовного сановника; Бог пошукувати буде на вас кров його, а мені дай Боже не видіти більш такого нарушенья прав, на против пехай Бог позволить мені на старості літ почути про добре здоровля його и про луччу охорону вашої держави й наших прав!“

Скінчивши сю річ, Острогський вийшов из сенату. Король післав зятя Острогського, Криштофа Радивиля, щоб завернув зворушеного старця. „Король — сказав Радивил — жалкує над вашою прикростью; Никифор буде вольний.“ Розсерджений Острогський не хотів вернутись и сказав: „Нехай же собі и Никифора з'ість.“ Князь пішов, лишивши бідного протосинкела Никифора на волю короля. Никифора заслали в Мариенбург, де він и вмер у вязниці.

В 1599 р. Острогський з иншими панами и шляхтою руської віри зладив конфедерацію з протестантами для обопільного захисту против католицького насилья. Але ся конфедерація не мала важних наслідків.

Далеко важнійший в своїх наслідках був рух літературний, що змігся після унії. В Острогській друкарні появилася (р. 1598) „Отпись на листъ отца Ипатія“ (Потія) и „Листы,“ т. є. послання (з них вісім Мелетія, патріярха Олександрійського, в котрих виложено истоту православья и заохочувано народ православний до оборони своєї релігії). Одно з тих посланій (третє) відносилося до питання про зміну календаря, що тоді дуже займало уми. Православним пастирям не сподобалася зміна тая именно тому, що вона була новиною, — „новостью суєтних мужів, непостійних душ, що змінються, як вогкість од віянья вітру.“ Після думки чесних пастирів зміна движимих свят викликає заворуеньє и зворушеньє в церкві, интриги, чвари, приближеньє до жидівства; та коли б и сього не було, то все таки не треба вводити „неотеризму“, а лучче держатися старини й слухати старих. (Что же не благочестивїйше и не благоговїйїйше єсть въ различныхъ вещехъ вкупѣ пребывати со старцы). Опріч того замічено, що вирахованья, на котрих оснований новий календарь, не тревалі, и як промине триста літ, то знов треба буде „астрономствовати“ и видумувати нові переміни. Девятий з напечатаних в сій книзі листів містить в собі послание, що писав Острогський до православних християн з самого початку унії (об тім ми вже говорили

висше), а десятий — наминаюче посланіє Атонських монахів. Між напечатаними тоді в Острозі книжками особливо важна „Апокризисъ“ (вид. під кінець 1597 р.)*) під псевдонимом Филалета; написав її, як кажуть, Христофор Бронський, чоловік, що, подібно Острогському, нахилився до протестантизму. Замість строгої підлеглості духовним властям в справах віри, вона проповідувала рівну свободну участь світських людей в церковних справах, науку про безусловний послух церкві називала жидівством и доказувала, що світські люде можуть після своєї думки не слухати духовних и віддалити їх. В 1598 р. священник Василь видав Псалтирь з епілогом (возслідованієм), другий Псалтирь вийшов з часословом, 1605 и 1606 явилися твори патріарха Мелетія з причини унії, в перекладі Йова Борецького, а 1607 священник Демян, брат Наливайка, видав „Лекарство на оспалый умыселъ челоуѣчій“, де помістив посланіє Золотоустого до Теодора Падшого и деякі слова и вірши, почасти приложені до свого часу. В Вильні появилися замітні твори не тільки полемичні, але й научні, з котрих пробивалася потреба вихованья молодежи; в 1596 р. Лаврентий Зизаний видав Граматику славянського язика, Азбуку з коротким словарем, Толкованье на молитву *Отче наш* и Катихизис, в котрім виложено основи православної віри. Відтак руські богослужбні й релігійно-политичні твори печатано и в інших місцях.

Так положено початок до тої полудневоруської и західно-руської літератури, що опісля в половині XVII в. так значно розвилася.

Сам Острогський, не зважаючи на захист, що дав православно в справі повстаючої унії, яко аристократ, для котрого польський лад багато мав дорогого, не був скорий до якого небудь рішущого виступленья против насилья власті; він здержував и інших, навчаючи їх терпеливості. Таким способом він писав до Львівського брацтва: „Посилаю вам декрет, уложений на минувшій соймі, вельми противний народньому праву, а більш усєго свягій правді, и даю вам не иншу раду, як тільки сю, щоб ви були терпеливі и дожидали Божого милосердя, поки Бог, по своій доброті, не склонить сердца ёго королівської милості до того, щоби нікого не ображував и кожного лишив при своїх правах.

*) Против „Апокризисъ“ видав у 1600 р. грек-униат Петро Аркудий „Антикризисъ.“

В сій раді пробивалася вже будуча пеміч руської аристокрації в справі захисту батьківської віри.

На скаргу воєводств Київського и Брацлавського назначив король на соймі суд між уніятами й православними.

Тоді вмер Рогоза: ёго заступав в уряді митрополита Київського Іпатій Потій. Коли він явився з Терлецьким на суд, що король назначив, то й представляв, що духовні справи не підлягають присудові світського суду, що, після божого права, законів королівських и прав християнських, вони підлягають тільки духовному судові. Уніяти покликувалися на всякі привилеї, що досі иснували, дані грецькій церкві, яко на документи виключно приналежні після права тільки тим, що признали головою своєї церкви Римського первосвященника. Король, за радою своїх радних панів, признав їх докази зовсім справедливими и оголосив грамоту, в котрій повому митрополиту и єпископам, що були під первенством митрополита, давав право користуватися своїм саном після прежніх привилеїв, даних сановникам грецької віри, орудувати церковними маєтками й творити духовний суд. Король не признавав иншої східної церкви в польській Речі-посполитій, крім уже злученої з Римською церквою. Всі, що не признавали унії, були в ёго очах вже не исповідниками віри грецької, тільки відступниками її. Той погляд подіяла з королем уся католицька Польща й Литва.

Острогський закінчив життя в Лютім 1608 р. в глибокій старості. Син ёго Януш ще за життя отця перейшов на католицтво; другий син Олександр лишився православним, та дочки ёго всі прийняли католицтво, а одна з них, що володіла Острогом, Анна-Алойзья, визначалася фанатичною нетерпимостью для віри прабатьків своїх.

Висна класа в Польщі була всемогуча, и певно, як би руська шляхта стояла була твердо в вірі й кріпко рішилася боронити батьківської віри, то ніякі хитрощі короля и єзуїтів не змогли б були її звернути.

Та в сім то було нещастье, що ся руська шляхта, ся висна класа, котрій дуже вигідно було знаходитися під пануваньєм Польщи, — не могла встояти против норовственного угніту, що тяжів над православною вірою й руською народностью. Руські люде поріднилися з польською шляхтою, присвоїли собі польський язык и польські обичаї, сталися Поляками в манерах, жизні, отже не в силах були вдержати батьківську віру. На стороні католицтва був блеск західної просвіти, що впадав у очі. В Польщі на ру-

ську віру й руську народність гледіли зневажливо: все, що було й заявлялося руським, в очах тодішнього польського товариства здавалося мужичим, простим, диким, несвідущим, чимсь таким, що його треба соромитись образованому и високопоставленому чоловікові. У католиків було без порівняння більше способів до образовання, як у православних, и тому діти православних панів учились у католиків. Настроєні своїми вчителями, що впоювали в них переконання о висшості католицтва, виходили руські молодці в світ, де при пануючій дусі пропаганди всюди тільки чули об тій висшості, отже й присвоювали собі той погляд на віру й народність прабатьківську, який звичайно мають на своє рідне ті, що переймають що небудь чужого з повним переконанням, що се чуже єсть признаком образованності и дає почот и шану в тім кружку життя, де ім суджено обертатися. Потомки православних знатних родів, що перейшли на католицтво, оглядалися назад на нороственне добро своїх праотців и опинилися в такім самім настрою, як їх предки багато віків назад, коли покинули поганство, а прийняли християнство. Одні за другими приймали нову віру й соромилися давнії. Правда, як усе буває в переходніх добах, так и в добу окатоличення руської шляхти через пів століття, а навіть трохи довше, лишалися між висшою руською класою прихильники старини и заявляли свій голос, та ряди їх усе більш и більш рідшали, и наконєць їх не стало; в польській Русі годі було подумати собі особу приналежну що до походження и достатку до висшої класи инакше, як з римсько-католицькою релігією, з польським язиком и з польськими поняттями й почуттям. Від часу унії проявився напрямок підняти руську церкву й руську народність — утворити руську просвіту, по крайній мірі, на перший раз, релігійну, та сей напрямок опізнився для висшої класи руських земель, злучених з Польщею. Ся висша класа не потребувала більш до нічого рущини и гляділа на неї неохотно, неприязно. Показалося, що унія, видумана спершу для принади руської висшої класи, також для неї не знадобилася; пани без неї сталися чистими католиками; унія лишилася тільки способом, щоби знищити в громаді решти народу признаки православної віри й руської народності. Унія стала орудьем більш національних, як релігійних цілей. Приняти унію — значило з Русина статися Поляком або хоч полу-Поляком. Сей напрямок проявлявся з першого разу, и непохибно слідували тим напрямком и в дальших часах до самого кінця иснування унії. Не зважаючи на те, що спершу папа, після постанов Флорентийської унії в XV. в., потвер-

див ненарушність, обрядів східної церкви, вже з початком XVII. віку уніяцькі духовні стали змінити богослуження, вводили різні обичаї, властиві західній церкві, що або в східній церкві не існували або в ній зовсім були відкинені (як н. пр. тиху службу, відправу кількох служб одного й того самого дня на однім престолі, скорочення богослуження і т. п.) Зближуючись усе більш і більш з католицтвом, унія перестала бути східною церквою, а стала чимсь посереднім и в тім самім часі приналежністю простого народу. В краю, де простий народ зійшов до крайнього пригноблення, віра, що існувала для того народу, не могла мати такого пошанування, як віра панів; тому унія в Польщі стала вірою низшою, простопароднєю, негідною висшої класи. Православ'я ж після думки громади стало вірою занеханою, вельми низькою, крайню зневаженою: се була віра не тільки хлопів в загалі, як унія, але віра негідних хлопів, непохожих або неспосібних задля своєї дикості и закоспільності стати на трохи висший ступень релігійного й громадського зрозуміння; то було не більш, як мизерне исповідання понеханих недовірок, для котрих и за гробом немає спасення.

IX.

Київський Митрополит Петро Могила.

Впровадження церковної унії було почином великого перевороту в духовій и суспільній житні полудневої и західної Русі. Переворот сей мав дуже важне значення в нашій історії що до сили того впливу, який він в наслідках оказав на духове розвиття всього руського світа.

Уніяцьке новотарство користувалось особливо любовою и опікою короля Зигисмунда; також заходилися його горячо піддержувати єзуїти, що в Польщі взяли в свої руки виховання и тим заволоділи всемогучою польскою аристокрацією; — тому було зовсім природно, що уніяцька сторона зараз взяла верх над православною. План римсько-католицької пропаганди лежав именно в тім, щоб одвернути від давньої віри и навернути до католицизму руську висшу класу, бо в Польщі тільки висна класа представляла силу. Орудьєм до того мали служити школи або колегії, що єзуїти заводили одні за другими на Русі. У Вильні єзуїти завели академію за Степана Баторія. Потім явилися єзуїтські колегії в Полоцьку. При кінці XVI. в. заведено колегії в Ярославлю Галицьким и в Львові. В першій четвертині XVII. в. появились опісля колегії єзуїтські в Луцьку, Барі, Перемишлі и в многих містах Білої-Русі, в 1620 р. — в Києві, в 1624 р. — в Острозі. Пізнійше показались вони и лівобіч Дніпра. Єзуїти вміли дуже искусно підчиняти молодіж своєму впливові. Родителі за-любки віддавали своїх дітей у їх школи, бо ніхто не міг зрівнятися з ними в научанью латинського язика, що тоді вважано признаком ученості. Богаті пани давали їм фонди на удержання монастирів и шкіл; але за те єзуїти давали виховання вбогим безплатно и тим піддержували в громаді високу думку про їх безкористність и християнську любов для ближніх. Вони вміли привязувати до себе дітей, впоювати згідні з своїми цілями переконання й чуття и так глибоко вкорінати се в своїх годованцях, що неначе на все зросталося з природою їх те, що набули в єзуїтській школі. Головною,

можна сказати—виключною ціллю єзуїтського виховання в руських краях в тім часі було як можна найбільше навернути руських дітей до католицтва и заразом заціпити в них ненависть и зневагу до православья. До того вживали вони не стільки научних доказів и вговорюванья, скільки всяких легких способів, що впливали на молодецький вік, як н. пр.: величне богослуження, видумані чудеса, з'явища, знамена, обявленья, уладженя празників, игрищ и сценичних вистав, що наміряли неперечно привязати серце й увобразню дітей до римського католицтва. Єзуїти повертали в свою користь властивий молодежі нахил до пустуванья и не тільки не гамували в дітях лихих побудок, але розвивали їх, щоби повернути в користь своїх споконвічних цілей. Так єзуїтські наставники підмвляли своїх школярів, щоби діяли всякі образи православним людям, а особливо насмівалися з православного богослуженья: єзуїтські школярі впадали до церков, кричали, допускалися нечемностей, нападали на церковні походи и позвляли собі всяких негожих річей, а наставники підохочували їх до сего. Та щоби не обурити против себе православних родителів и не загородити православним дітям дороги до своїх шкіл, єзуїти часто впевняли, що вони зовсім не думають повертати Русинів у латинство, говорили, що східна и західна церква однаково святі и рівні між собою, що вони дбають тільки о просвіті. Коли єзуїти вбачали яку користь, то для позору спиняли навіть своїх православних годованців од прийнятя католицтва, на сій основі, що обі віри рівні; однак сі годованці так скусно були приготовлені вихованьем цінити більше все католицьке, а гордувати всім православним, що самі, наче на перекір радам своїх наставників, приймали католицтво; и тоді то таке повернення приписували натхненню з висше. Русини, що виховалися в єзуїтській школі и прийняли католицтво, були ціле житье під впливом своїх духовних отців єзуїтів або католицьких монахів инших законів, що з тамтими одностайно ділали. Духовні отці піддержували в таких фанатизм на ціле житье. Наслідком того в першій половині XVII в. пішло розширення католицтва и унії надзвичайно швидко. Людей шляхоцьких родів звичайно повертали просто в латинство, а унію лишали самим міщанам и простому людові. Новонавернені католики и уніти визначалися фанатизмом и нетерпимостью. В городах, під опікою зо сторони короля, воеводів и старостів, усі користі були виключно по стороні католиків и унітів: православних не допускали до вибору на уряди; православних міщан всякими можливими способами угнітали в їх промислах, торгових и ремісничих занятях,

а фанатики насмівалися й зневажали православне богослуження. Таке положення спонукувало слабших у вірі мимовольно навертатися до унії. До 1620 р. не було у православних митрополита, не стало також єпископів, нікому було посвящати священників, у многих приходах, де не стало православних, заступали їх місце уніти, а в інших місцях по смерті священників церкви випорожнювали й заміняли на досаду вірним в шинки. В панських добрах, а також в староствах, де пани орудували самовольно долею підданих, казали вони виганяти православних священників й заміняти унітськими; підданих повертали в унію, а хто оперався, мусів терпіти всякі насилья й муки. В многих місцях державці не радили самі своїми добрами, але часто віддавали їх в аренду жидам. Піддані попадалися в заряд арендаторів, а разом з ними орудували арендатори також православними церквами. Жида добували для себе з того нові жерела доходів, брали данини за право богослуження, так звані „дудки“*), за хрещення дітей, за вінчанье, похорони й т. д. Король й католицькі пани признавали законною грецькою вірою тільки унію, а тих, що не хотіли приймати унії, вважали й прозивали „схизматиками“, т. є. відступниками, й не признавали їх вірі ніяких прав. Не було єрархії, тому й число православних священників щораз меншало, й православні, що не хотіли приймати унії, виростали нехрещені й не сповняли жадних християнських обрядів.

Та поки ще єзуїти не всіли повернути в католицтво всієї руської висшої верстви, в православья лишилися оборонці між шляхоцтвом. За православьям стояли й козаки. В 1620 р. случилася важна подія, що трохи здержала бистрі успіхи католицтва. Через Київ переїзжав у Москву Єрусалимський патріарх Теофан. Тут козацький гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний й руські шляхоцькі люде упросили його, щоби посвятив ім православного митрополита. Теофан висвятив митрополитом Іова Борецького, игумена Київського Золотоверхо-Михайлівського монастиря, й крім сього посвятив ще єпископів: в Полоцьк, Володимир, Луцьк, Перемишль, Холм й Пинськ. Король Зигисмунд й всі ревнителі католицтва були сильно роздражені сим поступком. Спершу король на скарги унітських архиєреїв хотів оголосити переступниками й самозванцями новонастановлених православних духовних сановників; однак мусів уступити представленьям руських панів й про-

*) Первісна престолярня назва монети потрібного гроша, по німецьки — Düttchen.

тив свого бажання терпіти відновленнє єрархичного ладу православної церкви, бо в Польщі, після права, все таки признавали свободу сумління, бодай для людей з висшої верстви. Се не спинало, щоби так як и перше зневажливо гнобили там, де була сила по стороні католиків и унитів. Тоді пайбільше вславився нетерпимостью до православья унитський Полоцький єпископ Іосафат Кунцевич; він казав отдавати православні церкви на поругу и мучити священників, що не хотіли приступати до унії. Завзятість народу против ёго дійшла до сёго, ще в 1623 р. ватага людей роздерла ёго у Витебську. Папа, дізнавшись об сій пригоді, вговорював короля Зигисмунда, щоб укарав єпископів, котрі не признають унії, и рішущими способами викорінював „гнусную, чудовищную, схизматическую ересь“ (православьє).

Та всі змаганья римсько-католицької пропаганди, не зважаючи на блискучі успіхи, не могли однако скоро доняти конечної цілі. За православьє з одной стороны виступали козаки, з другої — піддержала ёго руська просвіта, що стала в гору підойматися.

Брацтва були найголовнішим орудьєм такого відродженья. Брацтва повставали одно за другим, а де появилося брацтво, там появлялась и школа. Брацтва висилали здібніших молодих людей в західні университети для висшого образованья. З розмноженьем шкіл и друкарнь більшало число тих, котрі писали, читали и думали про питањя, що тикалися духової житні и були спосібні ділати в їх крузі. Виленське троїцьке брацтво перш усіх перестало истнувати для Русі: воно приступило до унії. Та православні у Вильні зараз після сёго утворили инше брацтво при церкві св. Духа, завели школу и друкованье книжок для захисту православья. В Києві припадає почин брацтва, як думають, ще в кінці XVI в., але ёго діяльне истнуванье обявилося в другім десятку XVII в.; тоді ж оснувалось брацтво в Луцьку. Замітно, що всі руські православні брацтва з своїми порядками були з'явищами більш або менш на час короткий, що не осягали своєї головної цілі. Брацтва сі могли держатися тільки так довго, поки католицька пропаганда не встигла повернути в латинство всю руську шляхоцьку верству и заразом одорвати від руської народності. Се склалося в тоці XVII в.: вся висша верства руська златинщицалася, спольщицалася, а брацтва щезли самі з себе. Одно Київське брацтво мало иншу долю в руській исторії.

Києву, що колись був уже осередком руської политичної и духової житні, знов припала значна участь статись осередком духового руху, котрий відкрив для цілої Русі нову дорогу до на-

учної и літературної життя. В 1615 р. якась Галшка, з роду Гулевич, жінка Мозирського маршалка Степана Лозки, подарувала своє обійстя з будівлями и майданом в Києві, на Подолі, щоби там основано брацький монастирь з школою, що мали би бути під присудом одного тільки Царьгородського патріарха. Условьем сього подарунку було, щоби се місце з своїми порядками в жаднім злучаю не виходило з православного володінья. Галшка дала своїм потомкам право відняти брацтво подароване місце, коли б всно якими небудь дорогами перейшло в руки неправославних, и обовязувала їх в такім злучаю відділити на своїй власній землі инше місце для тої ж цілі. Тоді багато осіб духовних и світських вписалось в члени брацтва и обовязались одностайно й односердно боронити православну віру й піддержувати школу. Брацтво се звалось Богоявленським, ведля церкви поставленої на обійстю, що подарувала ёму Галшка. В 1620 р. патріарх Брусалимський Теофан потвердив устав брацтва и благословив ёго, щоби се брацтво з своєю церквою було патріаршою ставропигією, т. е. не підлягало жадній иншій зверхності духовній, крім Царьгородського патріарха. В тім же часі на просьбу волинських дворян и міщан, патріарх благословив правом ставропигії Крестовоздвиженську церкву в Луцьку, при котрій основане було Луцьке брацтво з школою, а Царьгородський патріарх Кирило Лукарис дав з своєї сторони грамоту, котрою потвердив устави брацьких шкіл в Луцьку и Києві. При брацькій церкві мали жити ченці, члени брацтва, під зверхністю игумена, що був пастирем и надзорцем цілого брацтва, наглядав з ченцями за порядком, научав и заступав брацтво в різних справах перед судом. Игумен доглядав також школи; однак ні игумен, ні ректор, ні в загалі брацькі ченці не могли нічим орудувати без згоди світських братів. З-поміж світських братів вибірали двох для догляду школи. Школа Луцького брацтва звалась *Єллино-словенскою*, тому що в ній учили двох язиків. Школярі ділилися на три відділи: в першій училися читати, в другій читали и вчили на память різні предмети, в третій одділі обясняли и обмірковували виучене. В току науки зважали на те, щоби школяр як найбільше присвоїв собі и розумів те, що вивчився. В тій цілі, по укінченью школи, мали школярі проказувати лекцію один другому, списувати и повторяти перед свояками й господарями, котрим будуть повірені, а на другий день, перед почином нової лекції, видати перед учителем вчерашню. Предметами науки були, крім початкового читання и писання, грецька и славянська граматики з вправами, виучуванье и обясне-

ня місць св. письма, отців церкви, молитов, богослуженья, церковна пасхалия, наука рахувань, а також місця з філософів, поетів, историків, риторика, диялектика и філософія. Опріч сего остро закаузували читати и держати в себе книги еретиків и инновірців. Для вправи в языках постановлено, щоби школярі говорили не „простим“ языком, а грецьким або славянським. Школярі могли вчитися не всіх наук разом, а тільки деяких, після здібностей, або після ради ректора и бажанья родителів. В школу приймали дітей всякого стану й маєтку, починаючи від заможних шляхтичів и міщан до бідняк, що просили милостині на улицах; учителям остро наказувалося не робити між ними інших різниць, як тільки після степеня успіхів: всі вони по черзі мали відбувати повинності слуг, топити печі, замітати школу, сидіти коло дверей и т. п. Що до моральності, були школярі обовязані строго сповняти правила релігійні, кожної неділі и свята збиратися на службу божу и перед тим вислухати звичайного поученья, а по обіді слухати обясненья прочитаних в церкві місць св. письма. Чотири рази до року, в пости, були вони обовязані говіти, а побожніці крім того сповідалися й причащалися в господні свята. Школьна зверхність наглядала за їх поступками в школі и по-за школою и карала різгами. Кожної Суботи по обіді учитель читав ім довгі науки моральні, як вони мали справуватись и для памяті давав ім випити „школьнюю чашу.“ Непоправних виключали. Над самими вчителями мало догляд брацтво и їх виганяло за лихі поступки. З того устава видно, що релігійне вихованье ставилося на першій плані и се зовсім природно, позаяк сама потреба школьного вихованья була викликана konieczністю боронити віру православну против езуїтів и унітів. Київська школа в тім часі мала відай такий же устав, з тою різницею, що, крім грецького й славянського языка, вчили ще там латинського й польського, як видно з самої назви Київської школи, згаданої в грамоті Теофана: „школа наукъ еллино-славянскаго и латино-польскаго письма“. Крім головних шкіл, що находилися при брацтвах, по цілій полудневій Русі було розсіяно багато приватних шкіл при монастирях и церквах; так маємо вість про Іова Борецького, що він яко священник Воскресенської церкви на Подолі (в Києві) завів школу и визначався ревністю у вихованью молодежи. В старості и він и єго жінка постриглися. Іов, яко игумен Михайлівського Золотоверхого монастиря, займався й опісля вихованьем дітей, а ставши митрополитом, дбав о процвіті шкіл.

Розповсюдненє школьної науки дало полудневій Русі вчених людей, здібних виступити до літературної боротьби з ворогами православної віри, и ми бачимо, що в першій половині XVII. в. більшає полемична література в обороні догматів и богослуження православної церкви. Одним з раних письменників сеї доби був Мелетий Смотрицький. Ще за життя Острогського працював він у літературі и написав одпір против нового римського календаря, що займав тодішні голови, и „Вирши на отступниковъ“, напечатані в Острозі 1598 р. Сей чоловік набув просторого вченого образованья, доповнив ёго подорожами по Європі яко учитель одного литовського пана и слухав лекцій в різних німецьких університетах. Вернувши на родину, напечатав він під именем Теофила Ортолога у Вильні по польски: „Плач Восточної церкви“, де живими, сильними и поетичними образами представив сумний стан рідної віри, жалкуючися найбільш на те, що знатні роди шляхоцькі один за другим одступають від неї. Твір сей викликав из сторони унитів ідкий одпір під назвою „Паригорія или Утоленіє плача.“ В 1615 р. Смотрицький став учителем в школі на Литві в Ђвю, де була одна из знатних руських друкарнь XVII в. Тут в 1619 р. Мелетий напечатав граматику славянського язика, що на свій час була замітна и показувала значну філологічну науку її автора; на перекір загальному обичаєві тогочасному писати силіябичні верши, догадувався він можності метричного складанья вершів для руського язика. Граматику сю прийняли для науки в школах, и вона служила для розповсюдненя науки старославянського язика між Русинами.*)

Коли Теофан на ново установив руську єрархию, посвятив він Смотрицького на архієпископа Полоцького. Тоді то написав Смотрицький по польски: „Оправданьє невинності,“ де доказував право руського народу на ново установити свою церковну єрархию и відперав поговір, що на ёго звертали, неначе б він хотів зрадити Польщу и віддатися Туркам. Против сёго твору зараз появилоя в польскім язичі писаньє: „Подвійна вина;“ а в слід за тим розпочалоя в польскім язичі сильна полемика між обома сторонами. Коли 1622 р. убито унита фанатика Іосафата Кунцевича, вороги православия розпустили чутку, що головним ворохобником сёго убийства був Смотрицький. Житьє ёго було в небеспечі; він виїхав на схід, вандрував три роки, приїхав у Рим и там прийняв унію. Вернувши на родину, написав він по руськи „Апологію“ своєї

*) Після неї вчився Ломоносов.

подорожі, де оправдував своє відступлене і старався доказати, що в православній церкві є похибки. Митрополит Іов Борецький скликав собор в 1628 р. і завизвав на ёго Мелетія Смотрицького. Мелетій приїхав у Київ, впевняв, що він хотів тільки піддати критиці деякі неправославні гадки, що закрались у твори православних оборонців віри, а також безпорядки, котрі піддержувала темнота духовенства, що игумен Дубенського Преображенського монастиря, Касиян Сакович, котрому він повірив печатанье своєї книжки, додав там зайві речі без ёго відомості, і що він зістає як перше під присудом православної єрархії. Недовго однак після сёго собору Мелетій знов заявився унітом і став розповсюджувати свою „Апологию“. Се викликало из сторони православних горячу полеміку. Іов Борецький написав против Смотрицького одпір, під назвою „Аполія“ (погибель). Протоєрей Слуцький Ондрій Мужилівський написав против „Апологиї“ Смотрицького путящий твір в польськїм язичі, наз. „Антидоть.“ Були й інші твори против Смотрицького.)

Розповсюднений в Русі польський вплив був так великий, що Русини, борючися за свою віру, писали по польськи, і се шкодило успіхам руської літературної діяльності того часу; — інакше руське письменство було б далеко багатше. Самий руський язик в учених творах, писаних по руськи, більш або менш змішаний з польським. З тогочасних руських письменників, що більш визначилися, укажемо на Захара Копистенського, Кирила Транквилона, Исаю Копинського, Памву Беринду и ин. Захар Копистенський, єромонах, потім архимандрит Київопечерського монастиря, написав обширний твор, під заголовком „Палинодія“, де широко розберав головніші точки, в котрих різниться східна церква від західної, і боронив догмати и постанови першої. Сёго твору, важного задля историчних вістей про тогочасні церковні події, не напечатано, і досі він зберігається в рукописах. Копистенський видав крім того по руськи твір „О вѣрѣ единой;“ „Бесѣды Златоуста на посланія апостола Павла;“ того ж Золотоустого „Бесѣды на Дѣянїя“ и „Толкованіє на Апокаліпсисъ Андрея Кесарійскаго.“ В передніх словах до сих книг видавець виражає бажанье, щоби Русини так духовні, як и світські більше читали и виучували св. письмо. „Толкованіє на Апокаліпсисъ,“ вид. 1625 р., присвячене панові Григорієві Далмату, що відступив уже від православия. Се був внук ревного православного Константина Далмата, котрому автор присвячував прежні свої переклади. Захар вговорює Григорія, щоби вернув до віри батьків своїх, и каже, що дід ёго зрадів би з та-

кого ёго повороту; крім того авторові не трудно наводити приклади з грецької мітології: „Коли — каже він — між Геркулумом и Тезеем була така любов и дружба, що один унаслідовав чесноти другого и старався визволити останнёго від полону в тартарі, то ще більша повинна бути любов між вашим дідом и вами, щоб и смерть її не розірвала.“ Се може послужити образцем, як погансько-класична мудрість закорінювалася в релігійнім вихованью тодішніх книжників. При „Апокаліпсі“ приложено кілька перекладних мов и з причини „Слова Іоана Златоуста на Пятидесятницю“ зроблено таке розумне поясненнє звісного вираженнє, котре католики все наводили для потвердженнє про папське першенство: — „*Ты вси Петръ, и на семь камѣхъ созижду церковь Мою.* Видите, Христос не сказав „на Петрі“, а сказав „на камені“; не на чоловіці, а на вірі Христос поставить церкву свою, бо Петро сказав з вірою: *Ты вси Христосъ, сынъ Бога живаго.* Не Петра, а ^{церкву} назвав він каменем.“ В 1625 р. Захар Копистенський, вже яко архимандрит, напечатав річ, виголошену в день поминок свого попередника Плетенецького, доказував у ній конечність поминати вмерлих и відперав тих вольнодумців, що, йдучи за протестантськими поясненнєми, не признавали хісна молитов за вмерлих и поминок; — з того видно, що протестантські погляди не переставали ворувати умів православних. Але тут же проповідник уважав конечною річю виступити против католицького чистилища и доказував, що наука св. отців про митарства зовсім не те, що наука про чистилища. „Митарства — говорив він — се тільки різні перепони и неспокої, що причиняють розлученій від тіла душі злі воздушні духи, подібно як цлові урядники непокоять проїздного свобідного чоловіка на коморах и заставах.“

В руській православній церкві проявлялася конечна потреба правил, котрі мали б бути приводом для священників при вповнюванью своїх церковних служб и обрядів а именно сповіді. При довій темноті вкралося багато неладу. Священники сновняли свої служби як попало, мало дбали про удержаннє своїх прихожан в правилах віри, и се давало волю всяким поганським забобонам. Захар Копистенський в 1620 р. напечатав книжку для приводу священникам, де зібрав коротко різні правила апостольські, вселенських и місцевих соборів и св. отців. Книга ся зветься „*Номоканонъ или Законоправильникъ*“. Тут, між иншими, стрічаємо цікаві вісті про всякі забобони тогочасні, розширені в народі.*)

*) Жінки задягали своїх дітей и домашні звірята в чарівничі „шолки“ або „конири“, щоб охоронити від лиха й слабості; заживали чародійські заправи, щоби

Кирило Транквилион-Ставровецький, спершу вчитель у Львівським брацтві, а опісля Чернігівський архимандрит, не менше від Копистенського визначався плодovитою літературною діяльністю, хоч ёго твори грішать розтягlostю, риторством и самохвалбою. Около 1619 р. видав він „Евангеліе учительное“ або „Слова на воскресные и прaздничные дни“. Книжку сю узнали в московській державі неправославною. Важніше для нас инше діло Кирила: „Зерцало богословія“, напечатане в Почаєві в 1618 р. Прикметно, що оба діла присвячені знатним панам; перше Чорторійському, а друге молодому Ђрмолинському, щоби послужила ёму учебною книгою. Сі присвяченя показують, як письменники потребували знатних ласкавців. „Мала тобі здається та книжка — говорить автор в своїм переднім слові, — та прочитай-но її: побачиш високі гори небесної премудрості“.

„Зерцало богословія“ розділене на три часті: перша обясняє именно про истоту Божу*); друга містить в собі космографію; третя — о злосливім світі або в загалі о злі. Найцікавіша для нас друга часть, бо виявляє нам погляд тодішніх людей вчених

не мати дітей; надівали на дітей своїх „усерязи“ (сережки, ковтки) в великий Четвер. Чарівниці вживали при своїх замовлюваньях слова з псалмів, имена мучеників и, написавши їх, давали носити на шиі, носили змню за пазухою, а потім здерали шкіру и прикладали до очей и зубів задля здоровля. Инші, щоби заподіяти яке небудь лихо або вчинити розлад в сембі (кому зло житіємъ жити или нежительно ему житіе сотворити), або проволочи слабість, прикликали чортів над гробами (бѣсовъ злоторныхъ призывавіе окрестъ гробъ... сице чарованія преименовашася отъ сже надъ гробы плача и вопія), підпоювали шкідливим зільем або давали до страви таке, щоби звести чоловіка з ума, посварити чоловіка з жінкою або навести любовну тугу. Инші про-рокували будущину, віщували долю або недолу, толкували щасливі або нещасливі дні породу. Забобонні закликали до себе циганок и ворожок; ворожили з воску, з олова, з бобу. Були й такі, що чванилися тим, що розганяють облаки, зачаровували бурі, вгадували, де находиться вкрадена річ и т. п. Номоканон ганить також танці на весіллях, святки русалок, що відбуваються з танцями на улицах, розкладаньє огнів, що діялося тоді не тільки на Купала, але й в передодні инших празників а именно в день Вознесеня, з чим лучилась осібна ворожба про долю (да отъ онаго счастье свое разсмотримъ). Автор виступає против тих, котрі увображають собі, що вмерлець встає з гробу и ходить по землі, виконують тіло з могилы и палять ёго. Він говорить, що вмерлець не може вставати з гробу и ходити, тільки що чорт приймає образ вмерця и лякає людей марою. Чорти, після ёго обясненя, лякають всякими фантастичними проявами тих, що необережно призивають їх имя.

*) Отсе означенъ Бога в Кирила: „Богъ есть существо пресущественное, альбо бытность надъ все бытности, сама истотная бытность чрезъ ся стоящая, простая, несложная, безъ початку, безъ конца, безъ ограниченія, величествомъ своимъ объемлетъ вся видимая и невидимая“

на світ. Світ ділиться на видимий и невидимий. Невидимий єсть світ ангелів.*) Кирило приймає давній поділ ангелів на девять чинів (престоли, херувими, серафими, господства, сили, власти, начала, архангели и ангели); з них именно тільки ангели орудують видимим світом, и над ними єсть старшиною архистратиг Михайло (той зо всѣмъ чиномъ своимъ стражъ и справца всего видимаго міра). Одні ангели поставлені на сторожі елементів и воздушніх з'явищ: огню, грому, воздуха, вітру, морозу и ин. Інші удержують и обертають круг звязаного неба (одного з девяти небес); инші знов приставлені до земських держав, а инші знаходяться при вірних людях. Як Бог посилає ангелів людям, то вони одягають на себе „мечтательное“ тіло, иноді з оружьем, але се тільки мара,—бо де ж би ковалі взяли на небі крушців кувати ангелам зброю? Чорти, упавші духи, темні и гидкі, розділяються на три види: воздушні, водяні и підземні. Воздушні заподівають чоловікові лихо всякими змінами воздуха: вихрами, бурями, градом, заразою воздуха и ин. Земні наводять людей до всього злого, та вони не мають власті не тільки над людьми, але й над свиньми; вони тільки підглядають за чоловіком, и як у чоловіка проявляється побудка до лихого, вони підводять ёго. Вони неустанні брехуни (уставичные лгарева), и як пророкують, то не треба їм вірити. Иноді вони фантастично приймають на себе вид звірів и мар, щоби лякати людей. (Видимий світ споруджений з чотирёх елементів різних, що займають один за другим місце після своєї ваги. Найнижший елемент и найтяжший — земля; висше від неї — вода; над водою воздух, а висше від ёго — найлекший елемент, огонь. Огонь и вода — се незгідливі вороги, але між ними миротворцем єсть воздух. Вода двояка: одна над небосклоном, друга — під небосклоном, на землі. Небосклін—се суха, легка, непрониклива материя, поверх котрої Бог розлив воду для захисту від верхнёго етерного огню, котрий инакше запалив би небосклін; та щоби не було

---

*) Отсе означенє ангела: „ангелъ єсть безтѣлесное, неосязаемое, огневидное, пламеноносное, самовластное... Крѣпостию могъ бы единъ ангелъ зъ розказанія Божія увесь свѣтъ обвалити во мгновеніе ока, и борзость его дивна, духъ бо вѣмъ єсть скороходный, яко быстрость блискавицы и помыслу нашего; во мгновеніе ока зъ неба на землю спиде и за ся отъ землі на небо взійде, тѣломъ нѣ единымъ неударжимый, но скрозѣ всякое тѣло безъ заборони приходить, не задержатъ его нѣ стѣны муровъ каменныхъ, нѣ двери желѣзныя, нѣ печати. Мѣстомъ же ангелы описаны суть: если будетъ ангелъ на небѣ, на землі его нѣсть, а если на землі, въ небѣ его нѣсть. Языка до мовенія и уха до слышанія не потребуєть, и безъ голоса и зноснаго слова подають одинъ другому разума своя“.

темно на землі, Бог сотворив на небосклоні сонце, місяць и звiзди и вложив у них часті етерного світла. Воздух—се та темрява поверх безодні, про котру говорить в Библиї; при землі він теплийший, ogrіваний ссияшними проміними; середина ёго холодна, а верхні верстви горячі. Бурі обясняє таким способом: пара підіймається з моря и досягає верхніх верстов горячого воздуха; з того повстає шум подібний до того, який робить розпалене желізо, вложене у воду. Кирило чув, що земля кругла як яблуко, и не перечив сёго. Він думає, що земля облита водою для захисту від етерного огню. Море солоне тому, що вода в нём стояча, и як би не була солона, то зіпсувалася б и засмерділася. В чоловіці з пяти чувств — чотири відповідають елементам: смак — землі, нюх — воді, слух — воздухові, вид — огневі, а чутье „почувательную нѣкую, особую силу имать.“ Як в небі жиє Бог, так у верхній часті людського тіла, в голові, в безкровнім мозку—ум, найважнійша сила души, а при нём інші сили: воля, пам'ять, доброта, гадка, розум, хитрість, уобразиля, розвага, радість, любов. Ум и розум у ёго не одно й те само. Ум — се сила внутрішня, а розум приходить з-поверха: „Отъ кого иного научишься и разумѣешь — то разумъ“. Кирило хоче порівняти часті тіла людського до елементарних з'явищ: „во главѣ очи яко свѣтила, гласъ яко громъ, мгновеніе ока яко блискавицы“. Під злосливим світом автор розуміє жизнь лихих людей, що не слухають приказів Божих. Так як земський світ складається з чотирёх елементів, так и злосливий світ складається з чотирёх елементарних переступів: заздрості, пихи, лакомства, убийства. Лакомство відповідає воді; убийство — землі; заздрість и пиха — воздухові и огневі. Чорт єсть творцем и володарем злосливого світа.)

Ми подали сі погляди з дiла одного знатного литературного діятеля того часу, щоби виявити, як далека була тодішня ученість від простої дороги в обширі світського знання. Руські вчені виступали до боротьби з своїми ворогами з запасом многих и різних відомостей в предметі церковної истории и теології, але були неуками в усім, що тикалося природи и її законів, хоч чули потребу того знання, як видно з їх творів. Вони повтаряли тільки старі середнєвічні пісенітниці. Тому вченість їх носила характер крайньої односторонності; з розповсюдненъм такої просвіти розвивалася пристрасть до риторичної схоластичної говірливості, до легкого и дешевого символізму. Се бачимо ми на тім же самім Кирилі Транквилионі. В главі о Вавилоні Темнім він розберает апокаліптичні образи и дає повну волю всяким комбинаціям и об-

ясненням, котрих міг найти чимало на всякий лад у прежніх толкувателів. Вавилон — се громада лихих людей, дракон — чорт, сім рогів — сім смертних гріхів, води — народи, жінка, що сидить на водах — „пыха світу сего“, п'ятно на чолі — зради и обмани, чаша кровью наповнена — „замки будовные, палацы и гмахи спанялые (будівлі величні);“ „дщерь Сіона“ називається виноградом, вежею, на котрій висить сто „тарчовъ“ (щитів): се церква з її писаннями; вона — гора „тучная, упитанная зъ обрковъ небесной премудрости“ и ин.

Як розповсюджувалася тоді риторична говірливість, показує тодішній звичай складання молитов. У Вильні появилася книжка „Вертоградъ душевный“, в котрій поміщені днешні богослуження, т. є. полуночниця, заутреня, часи, вечірня, павечерниця, и в них вилетені просторі, на ново зложені молитви.

Чернечий напрямок, що так довго панував у православній церкві в полудневій Русі, и на сей раз знайшов собі представителів: яко знатнійше в сім роді діло вкажемо „Духовную лѣствицу“ Исаі Копинського. Автор був печерським черцем, дев'ять-найцять літ доглядав Антонових печер; потім прикликав ёго князь Михийло Вишневецький для спорудження Густинського монастиря (коло Прилук), опісля був він Київським митрополитом. Ёго „Духовная Лѣствица“ відрізняється від звісної книжки „Лѣствицы“ Іоанна Ліствичника, що в старовину дуже була розповсюджена між побожними людьми. Исаія видає суд в своїм ділі з зовсім довольної точки виходу. Автор вважає початком гріха нерозум и несвідомість, початком чесноти — розум и свідомість, а правдиве пізнанье можна осягнути тільки дорогою науки и зрозумінья природи. Він думає, що, тільки вислідивши природу, ми можемо приступити до пізнання самих себе и, тільки вислідивши свою истоту, можемо перейти до пізнання Бога.*) Ніколи на Русі не промавляв монах руський з більшою шанною про позитивну науку; але після того автор, так сказати б, нагло повертає на давню ховзьку дорогу чернечих творів. У ёго розум двоякий: зверхній и божественний,

*) „Никто же не можетъ познати Бога, дондеже не познаеть первѣ себе, не приндетъ же совершеніѣ въ познаніе себе, дондеже первѣ не приндетъ въ познаніе твари и вѣсѣхъ вещей въ мірѣ зримыхъ и разумѣваемыхъ раземтрѣнію. Егда же приндетъ въ познаніе сихъ, тогда возможесть прийти въ познаніе себе, тоже и Бога, и тако приходитъ въ совершенное съ Богомъ любовію соединеніе... Первѣ всея твари раземтрѣніе, отъ чего и чесого ради ей суть, во еже ни единой вещи утаенной и недоумѣнной быти отъ него. . Первѣ подобаеть доляяя вся разумѣти, таже горяяя, не бо отъ горшихъ на нижіяя восходити должни семи.“

двоєка мудрість: зверхня и божественна, двоєке знанье: зверхніх и божественних предметів — и показується, що Бога можна пізнати тільки висшим, божественним розумом. Що тикається зверхньої мудрості, то вона майже непотрібна. Дорогою до висшого розуміння єсть „умное дѣланіє“, подібно, як колись-то говорив Нил Сорський, — чернече роздумуванье, повздержливість, піст, жаль серця. Чернеча жизнь — висший образец; все тілесне — гній, гниль, порох. Автор думає, що як би Адам не згрішив, то люде не родились би дітьми и родились би не так, як тепер родяться.*) Чоловік — говорить він — родиться з жінки и стремить получитися з нею, але тим самим умерає душою; так як сіль, хоч родиться з води, але, получившиися з водою знов — щезає; так и чоловік хоч родиться від жінки, але як сіль розтане, „когда паки кь грѣховному плотскому соплетенію лѣпится.“ Автор не може вправді відкинути вінчанья, але лишає ёго як би з поблажливості тільки людським истотам низшого ряду, коли між тим люде висні, монахи, повинні висше ставити безженну чистоту.

Дальше ціле діло складається з розправ об тім, як чернець повинен вести строге постне житье, оминати вихвалюванья, пихи, лакомства на гроші и інших переступів.

Духовному рухові, що піднявся в полудневій Русі, явилася нова побудка й сила з виступленьем Петра Могилы яко діятеля.

Родина Могил належить до давніх знатних родів молдавських. При кінці XVI. в., за помічю польского гетьмана Яна Замойського, один з Могил, Єремія, став господарем молдавським, а в 1602 р. брат ёго Семен господарем волоським. В 1609 р. став Семен також господарем Молдавщини, та не на довго. Спершу відступив він господарство племянникові своєму Константинові, а потім Турки позбавили сю родину господарства. Дармо польські пани: Степан Потоцький, князі Корецький и Вишневецький, своєюки Могил по жінках, добивалися повернути ім господарство. Могилы мусіли гледіти пристановища в Польщі. Семенів син, Петро, вчився, як говорять, в Парижі, потім служив у воєнній службі в Польщі, а в 1625 р. постригся в Печерській лаврі, не дося-

---

*) „Прилѣпился же кь несвойственному плотскому вожделію, сего ради по нуждѣ подпаде тлѣнію и смерти, нетлѣнія бо и жизни отлучился, подпаде вь сицевое плотское неразумное сочетаніе, отъ совершеннаго разума и возраста преступленіямъ изведе Адамъ естество наше вь дѣтскій возрастъ, безсловесное младоуміе, во еже малыми немощемотрящими отрочаты вь міръ раждатися намъ, по нуждѣ сице раждатися и быти вь міръ осужденны быхомъ.“

гнувши ще 30-го року життя. Вступлене в чернечий стан такої знатної особи та ще й спорідненої з могучими польськими домами, піддержувало справу православну. В рік потім вмер печерський архимандрит Захар Копистенський. Тоді повстало питање об тім, щоб молодого Молдаваншина настановити архимандритом. Ёго звязі и багатство робили в будущнї великі надїї для Лаври; та не всі печерські братчики готові були вибрати ёго. Многі не полюбили ёго, инші не добре дивилися на ёго молодість; та поза монастирем мав Могила багато сильних сторонників, що бажали ёму придбати знатне й вигідне місце архимандрита печерського. Два роки об сім пересправлялося; противникам Могили, як видно, не давали вибрати иншого; наконець вибрано Могилу, тим більше, що митрополит Іов Борецький був за ним. В 1628 р. потвердив ёго Зигисмунд III. Новий архимандрит зараз заявив свою діяльність в користь монастиря, завів надзїр над священниками лаврських дїбр, несвідомих священників казав учити, а впертих и самовольців потягав до одвічальності; відновив церкву, не жалував накладу на украшене печер, підчинив Лаврі Пустинно-Миколаївський монастирь, оснував Голосїївський скит, поклав своїм накладом при Лаврі дїм для вбогих и задумав заводити при Печерським монастирі виспу школу. Міркуючи, що для сеї останнїї цілі конечні добрі учителі, він насамперед почав виправляти молодих людей за границю на власний кошт. Між ними були: Сильвестер Коссов, Ісая Трофимович, Гнат Оксенович-Старушич, Тарас Земка и Інокентій Гизель. Для нової школи він вибрав місце з городом и садом, коло шпитальної Троїцької церкви, поставленої над печерськими воротами, и дав од себе фундушевий запис, котрим обовязувався удержувати школу на власний кошт.

В 1631 р. вмер митрополит Іов Борецький. Місце ёго заняв Ісая Копинський, що був тоді архиепископом Смоленським и Чернигівським. Вислані за границю молоді люде стали повертати на родину, але тут записані в брацтво православні духовні, дворяне и козацькі старшини з гетьманом Петрижицьким в имени всього войска запорозького звернулись до Петра Могили з просьбою, щоб не заводив осїбної школи в брацтві, а обернув свої жертви на брацьку школу, що вже истнувала на Подолі. Просьба ся була зовсім розумна; не годилося розривати сил, користнійше було їх сполучати. Могила згодився. В Грудню 1631 р. члени брацтва зложили акт, в котрім Петра Могилу звали старшим братом, надзорцем и досмертнім опікуном Київського брацтва. В Марцю 1632 р., гетьман Петрижицький, в имени полковників и всього войска

занорозького, обіцяв в потребі боронити оружно церкву, монастирь, школи и брацький дім для вбогих; а Київські дворяне в имени вибраних з-по-між себе старостів обіцяли дбати про удержанье школи.

В Цвітню 1632 р. умер король Зигисмунд III. Після звичаїв польских, по смерті короля, зібрався спершу сойм, званий „конвокаційним“, на котрім роблено перегляд попереднього панування и подавано всякі гадки про заведенє лучшого ладу; опісля зібрався сойм „елекційний“, для вибору нового короля. Останки православного дворянства скупились тоді около Петра Могили, щоб правною дорогою вимогти від Речі-Посполитої зворот прав и безпечності для православної церкви. Головними діятелями з православної сторони були тоді: Адам Кисіль, Лаврентий Древинський и Воронич. За їх підмогою митрополит Исая и все духовенство уповновластили Петра Могилу, щоби їхав на сойм. Православні домагалися знищенья всяких актів и привилеїв, що збороняли православним ставити церкви и дозволяли вести против них процеси в релігійних справах з наложеньєм секвестрації на їх добра, допоминалися, щоби православним звернули всі запечатані церкви, всі єпархії, добивалися безусловного права заводити колегії, друкарні, звороту дібр церковних, що забрали ім унити, и острих кар для тих, що будуть обижати й угнітати православних людей. Разом з просьбою дворян и духовних, подали на сойм просьбу козаки ще острійшими вираженьями, як дворяне и духовні. „За панування покійного короля — писали вони — ми терпіли нечувані кривди... Унити відсунули від городських урядів чесних міщан нашої віри и занепокоїли сельський народ; діти остаються нехрещені, дорослі живуть без вінчання, умераючі відходять на той світ без причастья. Нехай уния буде знесена; тоді ми з усім руським народом пожертвуємо житє за цілість любої отчини. Коли ж, борони Боже, и дальше не буде инакше, ми будемо мусіли гледіти инших способів заспокоєнья.“ Такий різький тон сильно роздражнив панів, що зовсім не хотіли давати козакам права мішатися в державні справи. „Вони звуть себе членами тіла Речі-Посполитої — говорили пани; — та вони такі члени, як нігті и волосє, що обтинаються.“ Але голосу шляхоцтва не можна було лишити без уваги. За посередництвом королевича Володислава, уложено меморіал, в котрім обіцяли віддати православним Київську митрополію, крім Софійського собору и Видубицького монастиря и всіх митрополіччих дібр, одступити ім опріч сєго Львівське єпископство, печерський и жидичівський монастирь з їх

добрами, дати кілька церков у деяких городах, дозволити брацтвам орудувати школами, міщанам займати городські уряди и ин. Дальше рішенє справ про свободу православної віри відложено до „елекційного“ сойму. Та й на елекційнім соймі козацькі посли знов появилися з різкими домаганьями. Задля сих домагань почалися сильні и горячі спори об вірі між панамі. Ревні католики не хотіли потвердити навіть того меморіялу, на котрий згодився „конвокаційний“ сойм. Кисіль и Древинський просторо й сильно боронили прав грецької релігії. Православні не вдовольнялися самим меморіялом и бажали ще ширшого. Петро Могила був душею їх нарад, и наконець разом з православними дворянами він особисто звернувся до нововибраного короля Володислава. Позаяк Польща тоді була в неприязних відносинах з Москвою, то Володислав розумів, що прихильність козаків и руського народу була вельми важна для короля и цілої Польщі; та й в загалі Володислав був сторонником свободи совісті. Він дав православним „диплом“, котрим признавав ім більше прав и користей, як написано було в меморіялі, уложенім на конвокаційнім соймі. Лишено повну волю переходити так з православья на унию, як и з унії на православье. Митрополита Київського міг по прежієму посвящати Царьгородський патріарх. Православним отдавали негайно Луцьку єпархю; Перемиську постановлено віддати по смерті тодішнього унітського єпископа; основувано нову єпархю в Мстиславі; зношено всякі заклази, обмеженья, заклазувано обижати православних людей. Православні дворяне, що були на соймі, рішили тоді віддалити з митрополії Исаю Копинського, яко чоловіка вже постарілого й слабовитого, и вибрали разом з духовними, що там були, митрополитом Петра Могилу. Король потвердив сей вибір и дав Петрові Могилі привилей, перетворити Київську брацьку школу в колегію. Посланий в Царьгород ректор Київських шкіл, Исая Трофимович, випросив для Петра Могили патріярше благословенье, и тоді волоський єпископ у Львові висвятив Петра Могилу митрополитом. *)

*) Після звістки одного сучасного, православного, але спольщеного шляхтича—Йерлича, Петро Могила, прибувши в Київ 1633 р., обходився остро й жорстоко з своїм попередником Исаєю Копинським: старезного й хорого старця сшїмали в Золотоверхо-михайлівськїм монастирі в одній волосяниці, положили на коня, наче мішок, и виєслали в Печерський монастирь, де він скоро змер в нужді. Після звістки того ж Йерлича, Петро Могила був чоловік користололюбний и жорстокий, батував ченців Михайлівського монастиря, допитуючися, де в них сховані гроші; одного печерського ченця, Никодима, винив о прихильність для унії и відослав до козаків, котрі прику-

Настановленє Петра Могили митрополитом в Києві викликало незвичайну радість. Школярі брацької школи склали йому имни и панегирики. „Коли б ти задумав — говорено до ёго в привіті — виправитися з Києва до Вильна и до країв руських и литовських, з якими radoщами стрітили б тебе ті, котрими наповнені суди, темниці и підземні тюрми за непорочну віру східну!?“ Друкарі присвятили йому віршовану брошуру, що напечатали під заголовком „Евфонія веселобремячая“, а Київські міщане разом

вали ёго до гармати и перетримали таким робом 16 неділь. Сі звістки годі признати зовсім повними. В 1635 р. точився в городьскім Овруцькім суді процес між ченцями Михайлівського - золотоверхого монастиря и Исаєю Копиньским. Ченці жалувалися, що Исая Копиньский в 1631 р., — опираючись на тім, неначе б усі ченці Михайлівського монастиря вибрали ёго игуменом, — вигнав, з підмогою гетьмана козацького Гарбуза, игумена Филотея Кизаревича; в монастирі перебував він до 10. Серпня 1635 р., а в тім дні виїхав з монастиря и взяв з собою документи на монастирські добра и захопив також різні речі из скарбиці. Се виявленє противиться звістці Йерлича, котрий подію сю відносить до 1633 р., бо из заявленья ченців видно, що Исая перебував в Михайлівськім монастирі довше як до 1633 р. Истнує протестація самого Исаї Копиньского, котрий виявляє, неначе б він тому виїхав з монастиря, що Могила угнітав монастир, пустошив монастирські місцевості, а по віддаленью Исаї неправно віддав монастир під власть Филотея Кизаревича, назвавши того ж игуменом. Однак протестація Исаї містить в собі невірність. По віддаленью Исаї з Михайлівського монастиря, не настановив Могила игуменом того ж монастиря Филотея Кизаревича. Кизаревич був вибраний игуменом Михайлівським ще перше, нім Исая заводив монастирем, в 1631 р. Се видно неперечно з актів тогочасних, на котрих Кизаревич підписувався игуменом Михайлівського монастиря. Показується, що в самім монастирі були дві партії, з котрих одна хотіла дати игуменство Кизаревичу, друга — Копиньському, а Могила, здається, сприяв першому. По протестації, що подав Исая, завізав Могила в Лютім 1637 р. Исаю в Луцьк и там в присутності великої мно́гості духовенства помирився з ним. Исая дав Петрові Могилі „квит“, се б то відступив од свого позову. Опісля ж Исая через свого повновластника відновив свій позов и заявив, що Петро Могила насильно приневолив ёго дати квит. Скарга дійшла до короля. Исая вніс у городьскі Волянськє книги королівське письмо до Волчанського воеводи о назначенє комісії для розбору суперечки між Петром Могилою а Исаєю. З того письма видно, що до короля внесено скаргу, неначе б то Петро Могила не тільки загарбав церковне й приватне майно Копиньского, але й самого Исаю бив до крові и держав у тяжкій вязниці. Однак ток справи тої комісії не дійшов до нас, тому история не може видати суду в сім ділі. Але в Йерлича стрічаємо ще одну звістку про Могилу також несправедливу. Йерлич говорить, неначе б то Могила, бажаючи завести школу в Печерськім монастирі, вигнав ченців Троїцького ліцебного монастиря, щоби віддати під школу місце, котре вони займають. З актів же тогочасних видно, що Могила ще яко архимандрит назначив під згадану школу місце з садом и городом по одній стороні головних ворот, на котрих находилася ліцебна церква, між тим як ліцебниця з ченцями була по другій стороні воріт. Таким способом не потребував Могила виганяти ченців, щоби заложити школу. Опріч сього ж, Могила сам дбав про ліцебницю и удержував її своїм накладом.

з козаками и православними духовними в пориві радощів кинулись одберати в унітв давню святиню руську — Софійський собор. Унітський митрополит Іосиф Вильямин Руцький жив не в Києві, тільки у Вильні. Софійський собор стояв пустий; богослуження в нім не відправляли; ключі були в шляхтича Корсака. Місце, де знаходиться Софійський собор, було тоді за городом, а від заселеної часті Старого города відділював ёго вал. Близько ёго розкинулася була невеличка Софійська слобідка. Там жив Корсак, сторож лишеного храму. Кияне, під проводом Баляски, Веремієнка и слосаря Биковця, кинулися ватагою в 500 людей на дім Корсака. Пана не було; дома лишилася ёго мати, у котрої були тоді гості. Кияне зажадали ключів од собора. Пані Корсакова не дала ключів. Тоді Кияне заявили, що самі знайдуть ключі, кинулись ид собору, відбили кслюдки, котрими замикався собор, вилломали двері, відбили тих, що хотіли їх спинити, забрали скарбницю и наряди та й відвезли в Лавру до митрополита. Опісля ватага знов вернулася до дому Корсака и стала виганяти з дому паню Корсакову и її рідню, що сиділи з домишканами, котрих вона знарошна прикликала, щоб вони перед судом могли бути свідками. Ватага лаяла паню Корсакову, вицілювала рушницями в кватирочку вікна и кричала: „Виволочім її на двір и розстріляймо!“ На другий день Кияне вивели паню Корсакову и її рідню з дому и обовязали слобожан повинуватися православному митрополитові. Разом з церквою св. Софії, Кияне тоді ж заняли деревляну церкву св. Миколая, на місці Десятинної, и старі стіни церкви св. Василя, що поставив св. Володимир на Перуновім холмі.

Першим ділом митрополита було надати церкві св. Софії величавий вид и посвятити її для богослуження; він називав її „одинокую окрасою православного народу, головою и матерью всіх церков“. Петро Могила старався відновити давню святиню Києва и разом з тим оживити в народі споминку старовищи. Таким способом, він одновив церкву св. Василя; з руїн Десятинної церкви поставив нову камінну церкву, а підчас тих робіт найшов в землі домовину св. Володимира и зложив голову ёго в Печерськім монастирі, щоб поклонялися, відновив також стару церкву Спаса на Берестові. Особливу любов заявляв він для Софійського собору*), хоч жив усе в Печерській Лаврі, остаючися її архимандритом.

*) Йому приписують спорудженє прибудовань до Ярославової стіни, укріпленє їх підпорами, закладини бань на хорах, спорудженє над ними других бань на кривлі,

Петро Могила звернув увагу на те, що в церковних богослужбних книгах, що тоді уживано в полудневій і західній Русі, вкралися неправильності і суперечності. Се було тоді тим гірше, що противники православья указували на сю обставину, яко на слабу сторону и впевняли, що в православнім богослуженню нема одностайності: в одній книзі попадаються об однім и тім самім предметі зовсім інші вираженья, як в другій, и кожний священник може вживати того або иншого способу. Сим противники силкувалися доказати, що церква, не маючи одного голови, не зможе вдержати правильності в своїх богослужбних книгах, а тим самим звертали на конечність підчинитися папі яко єдиному голові. Могила постановив, щоби в будуще книги богослужбні не давати в друкарню без перегляду й порівнянья з грецькими первотворами и без ёго благословенья; сам він особисто займався їх переглядом. В 1629 р. Петро Могила видав „Службникъ“, одобрений на Київськїм соборі митрополитом Іовом Борецьким и полудневоруськими єпископами. Сей „Службникъ“ відзначався від давніших тим, що в нім додано догматичне и обрядове обясненье литургии, котре написав один з учнів Могили, Тарас Земка. Таким способом, руські священники дістали в перший раз одностайну провідну книгу для відправи литургии, а заразом могли те розуміти, що відправляли. В десять літ потім, 1639 р., Могила, вже яко митрополит, видав другим виданьем свій „Службникъ“, значно помножений єктеніями и молитвами, зложеними на всякі злучаї жизни.

Петро Могила сильно и невсипучо дбав, щоби завести одностайнісгь в православнім богослуженню, щоби священники як слід сповняли свої повинності, та щоби поправити їх моральність. В тих цілях в 1640 р. Могила назначив собор в Києві и на сей собор закликав не тільки духовних, але й світських людей, записаних в брацтвах; після ёго погляду на склад церкви, світські

а навіть малёванье стін, котрим закрито старі Ярославові фрески. Та з тим не можна згодитись. Архитектура прибудовань, а особливо двоголові орли вказують на далеко пізнійший час. Крім того нетнують рисунки, уложені після Могили, на котрих Софійський собор не так виглядає, як тепер. В *Триоді*, виданій у Львові 1642 р., в присвяченню Петру Могилі говориться про відновленье св. Софії в таким виді: „церковь св. Софїи въ богоспасаемомъ градѣ Киевѣ, негдѣсь отъ святыхъ памяти княжати и самодержца всея Россїи Ярослава сбудованую и на прикладъ всему свѣту выставленную, преосвященство ваше въ руинахъ уже будущую знову реставровавъ и до першей оздобы коштомъ своимъ и стараньемъ своимъ привель, а до того и внутрь розматными иконами святыхъ божїихъ и аппаратами церковными дивно приоздобиль.“

люде, будучи членами церкви, яко християнського товариства, мали право давати свій голос в церковних справах. „Наша церква, — писав Могила в своїм окружнім посланью, — лишилася нетиканою в догматах віри та дуже попована що до обичаїв, молитов и благочестивого життя. Багато православних, учащаючи на богослуження иповірців и слухаючи їх науки, заразилися ересью, так що годі розпізнати: чи вони справденні православні, чи тільки що до имени? Інші ж, не тільки світські, але й духовні, просто покинули православье и перейшли до різних безбожних сект. Духовний и чернечий стан попав у нелад; недбалі настоятелі не стараються про лад и зовсім ухилились од прикладу давніх отців церкви. В брацтвах покинули ревність и звичаї предківські; кождий робить, що хоче“. Могила заявляв, що він бажає повернути руську церкву до давнього благочестья, и думав, що ціль сю можна досягнути собором духовних и світських людей. Дії того собору не дійшли до нас, та мабуть плодом його нарад явилось нове виданье „Требника“ в 1646 р. Сей „Евхологіонъ“ або „Требникъ“ — подрібний збірник богослужений, що тикаються священних відправ, довго служив провідною книгою цілій Росії и звісний під назвою „Требника Петра Могили“*). При укладанью його придержувались требників грецьких, старославянських, великоруських, а почасті й римських. Могила, обороняючи православье від католицтва, не жахався однако перейняти з західної церкви те, що не противилося духові православья и годилося з практикою первісної церкви.**)

В своїм „Требнику“ Могила не обмежився самим викладом молитов и обрядів, а додав до його обьясненья и поученья, як поступати в різних злучаях, так що сей требник не тільки служив провідною книжкою для махинального відправлення служб,

*) „Читаючи сю книгу — говорить в переднім слові до неї Могила — легко зрозуміти, що спосіб одправляння св. Тайн есть у нас одностайний; стоить тільки порівнати наш „Евхологіонъ“ з грецьким. Коли в требниках, виданих в Острозі, Львові, Стратині, Вильні, є які небудь похибки писарські й помилки, то се такі, що не зміняють ні числа, ні матерії ні форми, ні сили, ні наслідків св. Тайн; крім того відміни вийшли з простоти и нерозваги поправляючих; при загальній темноті и задля недостачи пастирів православних, видавці гледіли не на истоту матерії або форми, а тільки на истнуючі обичаї. Тому неодно потрібне опустили, а непотрібне додали.“

**) З часів Могили лишились досі на Україні деякі місцеві відзнаки в богослуженью, неприняті в Великій Русі, так н. пр. перейняті з західної церкви „Пассиї“, — читанье Евангелій про страсті Ісуса Христа з співаньем страстних церковних стихів на повечерю в пятниці, в перші чотири неділі Великого посту, при чім говорять иноді й проповіді.

але мав значення научної книги для духовенства. Мимо того, в досаду Могилі, не всі вдовольнялися тою одностайною провідною книжкою, и приватні люде видавали крім сього інші требники. Поки образувалося нове покоління пастирів в колеґії, котру перетворив Могила, звертав він увагу на те, щоби кандидати духовного стану не були бодай цілковитими неуками; також постановив, щоби кандидати духовних місць, перед своїм посвященєм, були якийсь час в Києві и вчилися у свідомих людей. Приготовленє се відбувалося иноді й рік. Сам Могила питав їх и удержував підчас науки своїм накладом. Могила незабаром побачив, що конечно треба б зложити повну систему науки православної віри, и під своїм приводом казав уложити вченому Исаї Трофимовичу православний катихизис. По уложеню ёго Могила скликав свідомих людей духовних з цілої полудневої и західної Русі, дав їм переглянути нову книгу, а потім знісся з патріярхами. Щоби наконець переглянути и потвердити катихизис, скликано в Ясах учений собор в 1643 р., куди Могила вислав Трофимовича разом з брацьким игуменом Юсипом Кононовичем и проповідником Гнатом Старушичем. Из сторони Царьгородського патріярха вислано двох учених Греків. Греки довго перечилися з Русинами, домагалися зміни деяких місць и наконець потвердили катихизис, опісля книгу відослали до потвердження всіх патріярхів; хоч її й потвердили та дуже довго переглядали, и Могила не вспів її напечатати.*) Замість неї казав Могила напечатати в 1645 р. короткий катихизис. Ціль ёго виражена в передньому слові, де сказано: „книга ся публікується не тільки для того, щоби священники в своїх приходах кожного дня, именно же в недільні и святочні дні, читали й обясняли ёго своїм прихожанам; але також, щоби світські люде грамотні вчили однаким способом християнської науки, именно щоби родителі вчили після неї своїх дітей, а володарі підвластних собі людей, а також щоби у школах усі вчителі казали вчитися своїм школярам на память після сеї книжки“.

Катихизис сей способом свого викладу послужив взірцем усіх катихизисів пізнійших часів. Він виложений в питаннях и відповідях и складається з трьох частей: в першій розбірається символ віри після членів, в другій — молитва Господня, в третій — заповіді.

*) Їй було суджено вже по смерті Могилы появилися друком в Европі, спершу в грецькім, а потім в латиньскім язиці, заслужити на увагу вчених богословів, а в славяньскім язиці явитись вже в 1696 р. в Москві, и то в перекладі з голяндського видання в грецькім язиці з 1662 року.

Могила, яко чоловік учений, взяв живий уділ в тодішній горячій полеміці, що точилася між православними и католиками. Якийсь Касян Сакович, перше православний учитель Київської школи, автор вершів руських на смерть Сагайдачного, відступив од православья спершу до унії, а потім в католицтво и стався ненавистником батьківської віри. Коли Могила 1642 р. зберав собор, Сакович написав против сього собора по польски їдку сатиру, а потім роз'ярився в просторім творі в польскім язиці, під назвою: „Перспектива похибок, ересей и пересудів руської церкви.“ Сакович держиться в сім утворі способу, що завели єзуїти, котрий довго берігся в Польщі в усіх суперечках и нападах католиків на руську церкву. Спосіб сей був такий, що запримічувано и збирапо злучаї всяких можливих надуживань, котрі залежали так од темноти, як и від поганих прикмет тих або інших осіб, що займали священні місця, и такі злучаї вважали наче нормальні признаки, визначаючи церкву православу. Ціле діло Саковича наповнене подібного рода обличеньями. Крім того Сакович, яко ревний прихильник римської церкви, старається гудити все, що в православью несхідне з нею. Могила написав на тее широку відповідь, що появилася в р. 1644 під заголовком: „*Λίθος* (Лиѳосъ) альбо камень“. Утвір Могилы, під псевдонимом Євсевия Пимена (т. є. благочестивого пастиря), був написаний по польски, бо головною цілю автора було в очах Поляків представити несправедливість нападів їх духовних против православья; але в тім самім часі була й руська редакція того ж утвору, що досі єсть в рукописі.*) „Лиѳосъ“, крім присвячення Максиміліянові Бржозовському и передієго слова до читців, складається з трѣх одділів: в першім обговорюються тайни и обряди; в другім — церковний устав; у третім — дві головні догматичні різниці східної церкви від західної: походженє св. Духа и верховне начальство папи. Автор у деяких місцях виступає на свого противника и грімає на ёго різкими словами, називаючи ёго просто брехуном; або н. пр., з поводу домаганья Саковича, щоб завести в руську церкву латинські

*) Повний заголовок її такий: „*Λίθος* или камень съ пращы истинны Церкви святыя, православныя російскія, на сокрушеніе ложнопомраченной перспективы или безмѣтнаго оболганія, отъ Кассіана Саковича, бывшаго прежде нѣкогда архимандрита Дубенскаго, унита, аки о блужденіяхъ, ересѣхъ и самоумышленіяхъ Церкви Русскія, въ Уніи не сущія, тако въ составленіяхъ вѣры, якоже въ служеніи таинъ и о иныхъ чинѣхъ и законопрѣданіяхъ обрѣтающихся, дѣла Божія 1642 въ Краковѣ типомъ изданнаго, верженный черезъ смиреннаго отца Евсевія Пимена въ монастырѣ св. чудотворцы Лавры Печарокіевскія, дѣла Господня 1644“.

обряди, так виражається: „Недивно, що тобі, повонавершеному опікунові римського костёла, хочеться весь римський лад перенести в східну церкву! Як ти сам з одним ухом, так хочеш, щоб усі люде були одноухі и пообтинали собі уши!“ Однак автор Ливоса признає зовсім безпристрасно справедливність многих надживань, котрі вказав ёго противник; тільки він обявляє їх сумним положеньем церкви, що не мала довгий час пастирів и зпарошна пригноблена була униєю, а також темнотою и невольницьким станом приходських священників під властью панів. Сакович, на приклад, винує православних священників у тім, що вони пасильно и неправно вінчають. На те автор Ливоса говорить: „се буває; та що ж діяти, як пан ёму говорить: або вінчай, попе, або голову підставляй!? мимо волі пп буде все чинити, коли пан города або села, або панський завідатель стане лякати бідного попа княми, а иноді каже ёго кинути в тюрму“ / Багато нападів Саковича називає Могила брехнею и поговором и просто доказує, що наведених у Саковича признак нема й не було в православній церкві. В загалі зі взгляду на значенє обрядів Могила відрізняє истотні головні признаки від додаткових. Истотними він називає ті, що при всяких змінах форм мають лишитися непохибні; вони після викладу Могили містяться: а) в матерії, б) формі або слові и в) интенції (замірі) того, що відправляє службу божу (богослуженє). Таким способом в тайні хрещенья вода становить матерію; виголошенє слів: „крещается во имя Отца, Сына и св. Духа“ — форму; наконець, внутрішній замір або бажанє того, що сповняє тайну, щоби звести ласку св. Духа — интенцію. Зовсім так само в литургії истотну часть її становлять, крім внутрішнєго заміру священника: матерія, т. є. хліб и вино, и форма, т. є. освящаючі її слова Спасителя: „примите, ядите и пийте отъ нея вси.“ Весь лад богослуженья, в котрий прибрані або влучені истотні признаки, може змінитися в різних церквах. Відповідно до місцевостей, давніх обичаїв и переказів, можуть истнувати всякі обряди, — та се не шкодить вселенському единству христової церкви, як тільки в тім нема віддаленья від догматики, признаної церквою. Таким способом належить до римського обрядового ладу обявляти таку ж шану, як и для східного, не зважаючи на ёго різниці, на скілько сей лад не віддаляється від науки вселенської церкви. Обряди можуть в одній и тій самій церкві після потреб часу змінитися, доповнятися и скорочуватися, та не инакше, як на основі соборів. Кождий священник з осібно повинен точно сповняти все, що постановляють богослужební книги прийняті в данім

часі. Такий був погляд знатного митрополита на весь лад зверхнёго богослуження; він завзято виступає против римської церкви, але зовсім не з причини різниці богослужебного ладу, а за її догматичні похиби, між котрими займає перше місце признање абсолютного голови в особі римського папи. Замітно, що противник Могили Сакович між иншими дорікає православній церкві руській и тим, що вона втратила „великородныхъ господъ“. Могила говорить: „Православні роксоляни (т. є. Русини) увіривши в Христа Господа не сумніваються в тім, що Христос, яко мислений голова, орудує східною церквою після свого заповіту: „се азъ съ вами до скончання вѣка“. Русь має дуже сильне заступництво свого благочестья в особі Христа Господа, що править серцями великихъ володарів. Так и в псалмі 145 псалмопівецъ написав: „не надійтеся на князів, синів людськихъ“. А що в Русинів нема панів великого роду, то що в тім лихого? Та ж и первісну церкву спорудили не пани великого роду, а вбогі рибалки, однако Бог через них нахилив до віри в Христа и монархів и високо-роднихъ володарів. Души незнатнихъ правовірнихъ Християн також викушені многоцінною кровью Христовою, як и души володарів високого роду, тому-то одні й другі повинні бути зарівню цінні“. Наконєць автор Лиѳоса зовсім не єсть ворогом сполученья з римською церквою: „Східна церква — говорить він до Саковича — все просить Бога про злученье церков, та не про таке злученье, як нинішня унія, що гонить людей до злученья киями, тюрмами, несправедливими процесами и всякими насильями. Така унія доводить не до злученья, тільки до розділенья...“ Появ Лиѳоса викликав у польській літературі ряд полемичнихъ творів, у котрих автори майже не тикали питання про обряди, а найбільш доказували правильність узнанья папи головою церкви. З-поміж них єзуїт Рутка, прикладаючи самовольний змісл до різнихъ виражень Лиѳоса, виводив, що автор ёго належить скорше до якоїсь протестантської, як до східної церкви.

Більш усєго скупив Могила свою діяльність коло Київської колегії. Як тільки вступив у сан митрополита, Могила замінив Київську брацьку школу в колегію, оснував другу школу в Винниці, завів при Київській брацтві монастирь и друкарню и підчинив їх Київському митрополитові. Сим нарушено давніше розпоряженье патріарха Теофана, після котрого Київське брацтво з Богоявленською церквою підлягало тільки патріархові; однакож се нарушенье оправдувано поробленими змінами: основаньем монастиря и переміною школи в колегію, наконєць и тим, що ко-

легию и монастир піддержував головню своїм коштом Петро Могила. Самий монастир був споруджений на окремих основах, як інші монастирі; він мав тісну звязь з колегією; в ній містилися тільки сі монахи, що були наставниками: всіх їх взято з Печерської лаври. На удержаньє брацької колегії и монастиря Могила записав дві лаврські волості, дарував колегії власне своє село Позняківку и крім сього раз у раз давав грошеві підмоги на будівлі и на запомоги вчителям и школярям. За ёго прикладом и вговорюваньєм, записана в брацтво шляхта помагала колегії всякими дарами и щорічно виберала старостів з-поміж себе для надзору и помочі в піддержанью; колегію споряжено на лад висних тодішніх шкіл в Європі, а именно в Кракові. Ціль Київської колегії була переважно релігійна: треба було образувати покоління вчених и свідомих духовних осіб, а також и світських людей, котрі б могли з самовіжею пильнувати правоти східної церкви и своїм образованьєм стати на рівні з тими, против котрих припало б їм боронити прав своєї церкви дорогою закона и толкуваньє. Та в Польщі, як ми замітили, питанья віри тісно звязували з питаньями народності; понятья про католика зливалось з понятьем про Поляка, як з другої сторони понятья про православиого з понятьем об Русині; и тому заданьєм неминучим колегії стало піддержаньє й відродженьє руської народності. Идеалом Могили був такий руський чоловік, котрий би, сильно зберігаючи и свою віру и свій язик, в тім часі степенем свого образованья и своїми духовними способностями, стояв на рівні з Поляками, з котрими доля звязала ёго в державних односинах. До того идеалу прямували и способи вихованья и научуваньє, що прийняв Могила. Київська колегія була під управою ректора, котрий був заразом игуменом брацького монастиря, орудував монастирськими и шкільними доходами, розсуджував справи и також був професором теології. Ёго помічником був префект, один з єромонахів, що займав уряд подібний, як нинішній инспектор. Опріч сих двох начальних осіб, вибирано на звісний речинець супер-интендента, що мав близший надзір над поступками школярів. Під доглядом супер-интендента між самими школярями уряджено внутрішню полицію: деякі чемнійші школярі були обовязані пильнувати своїх товаришів и доносити супер-интендентові. Часть школярів жила на удержанью колегії в її домі, званім бурсою; цілу сю бурсу тоді удержував своїм накладом Петро Могила: се були неможні школярі; інші жили по-за будинком и приходили в колегію для науки, але й вони, мешкаючи в своїх кватирах, були під доглядом коле-

гняльного почальства. Тілесні кари вважали речю конечною. Слiдство відбувалося найбільш в Суботу.

В научнім згляді Київська колегія ділилася на дві конгрегації: висшу и низшу. Низша конгрегація своєю чергою розділялась на шість клас: фара або аналогія, де вчили одночасно читати й писати в трьох язиках: славянським, латинським и грецьким; инфима — класа початкових відомостей; за нею класа граматики и класа синтаксими: в обох сих класах вчили граматичних правил трьох язиків — славянського, латинського и грецького, обясняли и перекладали всякі твори, роблено практичні вправи в язиках, учили катихизису, арифметики, музики и потового співу. Далше — слiдувала класа поезні, де найбільш викладали поетику и писали всякі можливі вправи у віршувань, так в руським, як и в латинським. За поетикою слiдувала класа риторики, де учні вправлялись у складань речей (промов) и розправ на різні предмети, особливо на лад Квинтиліяна и Цицерона. Висша конгрегація мала дві класи: філософії, котра викладалася після Аристотела, приладженого до викладів у західних латинських провідних книжках, и розділялась на три часті: логику, фізику (теоретичне толкуваньє про з'явища природи) и метафізику; в сій класі вчили також геометріи и астрономії. Друга, найвисша класа, — се було богословіє; богословія вчили найбільш після системи Томи Аквіната; в сій же класі викладали гомилетику, и учні вправлялись в писань проповідей. Виклад усіх наук, вийнявши славянську граматику и православний катихизис, відбувався в латинським язиці. Школярів приневолювали не тільки писати, але й раз-у-раз говорити сим язиком, навіть по-за колегією: на улиці и дома. В тій цілі для школярів низшої конгрегації вдумано довгі листи, вложені в покровець. Хто сказав що небудь не по латинськи, тому давали сей лист, и вписувано в ёго имя школяря, що провинив; школярь носив сей лист доти, доки не міг накинути ёго кому небудь ишому, що промовив не по латинськи; а в кого сей лист був через ніч, того карали. Першенство, яке оказували латинському язикові зараз по основанью колегії, навело на неї небезпечну бурю. Розійшлася між православними чутка, що колегія неправославна, що наставники її, виховані за границею, заражені ересью, що в ній викладають науки після провідних книжок иновірців, учать найбільше в латинським язиці, язиці иновірців, а чинять се тому, щоб одвести молодіж з дороги отцівської віри! Громада легко присвоювала собі подібні погляди. Русини привикли до тої гадки, що в латинським

язиці відправляють богослуження і говорять вороги їх віри, ксєндзи, і тому вважали саму науку того ж язика неправославним ділом. Могила мав чимало противників, а були се невчені і негідні свого стану попи, котрих він усунув з місць в значній кількості. Крім того не сприяли йому всі сторонники Исаї Копинського, котрий, як видно, сам говорив об неправославью свого суперника, що усунув його з митрополії*). Лиха слава про Могилу і його научне заведення розширилась між козаками, що все готові були жорстоко розправитись з тими, кого вважали ворогами віри. І справді — діло дійшло до того, що одного разу ватага народу, під проводом козаків, загадувала кинутися на колегію, спалити її і побивати наставників. „Ми — писав опісля один з наставників, Сильвестер Коссов, тодішній префект Київської колегії — висповідалися й ожидали, що нами стануть кормити Дніпрових осетрів, та на щастя Бог, видячи нашу невинність і піклуючись просвітою руського народу, рззігнав тучу пересудів і просвітив серця наших земляків; вони побачили в нас справдених синів православної церкви, і з того часу мешканці Києва і інших міст не тільки перестали нас ненавидіти, але стали що-раз більше давати до нас своїх дітей і величати нас Геликоном і Парнасом.“

Подія, що грозила колегії, приключилася 1635 р.; в тім самім році, як минула небезпечність, видав Сильвестер Коссов „Екзегезисъ или Апологію Кіевскихъ школъ“, утвір, в котрім оборонював спосіб научування, прийнятого в колегії. Першєнство, яке заявляли латинському язикові, оправдувалось, в очах Петра Могили і наставників, котрих він вибрав, тогочасними обставинами. Русини, що вчилися в колегії, жили під польським правлінням і готовилися до жицні посеред суспільності, проникнутої польським ладом і польськими поняттями. В сій суспільності панувала й глибоко вкоріпилась думка, що латинський язик єсть найголовнішою ознакою образованності, і чим хто лучче владає латинським язиком, тим гідніший зватися образованим чоловіком. Під впливом єзуїтів, Русинів вже про саму свою народність зневажали Поляки,

---

*) Так чернець Густиньського монастиря Пашнутий, що приїздив у Москву, при розпитуванні звістив, що „єпископъ Исаія писалъ въ Лубенскій и Густиньскій монастири, что митрополитъ Петро Могила королю, веѣмъ панамъ раднымъ и архидиаконамъ людскимъ присягалъ, чтобы ему христіанскую вѣру ученіємъ своимъ поспратъ и уставитъ всеє службу церковную по повелѣнію папы римскаго, римскую вѣру и церкви хрестіянскіє во веѣхъ польскихъ и литовскихъ городѣхъ превратитъ на костелы людскіє и книги русскія веѣ вывести.“ То само заявляв игумен Густиньскій Василь, що перейшов у Москву.

и ся обставина природно причинялася до того, що руське шляхецтво так спішно квапилося позбутися своєї народності, а ті, що перейшли на католицтво, з гордостью уважали себе яко Польків. Щоб усунути такий пересуд, конечно потреба було Русинам, що зберегли ще свою віру й народність, присвоїти собі ті звичаї и признаки, що після тодішніх пересудів давали право на шанобу, яка личила образованому чоловікові. Латинський язык в тодішніх суспільних кружках був конечний не тільки для суперечок об вірі з католиками, що не хотіли про високі предмети говорити инакше, як по латинськи, — латинської мови вживали на судах, соймах, соймниках и на всяких громадських сходинах. В колегії школярі вправлялися в латинськїм язиці и приготовлялися до захисту православної віри словом через диспути, класові и публичні, що відбувалися по латинськи. Тому одна сторона наводила всякі противні православию доводи, що тоді були в звичаю в католиків, друга — відперала їх и оборонювала православье. Такі диспути не обмежалися тільки на предметах віри, але простіралися й на всіякі философичні предмети. З устрою їх слідно практичний розум Могили, що прямував у всім до головної цілі: виставити против католицтва вчених и зручних борців за руську церкву, що вміли б поразити ворогів їх власним оружьем. Східний з тими практичними поглядами Петра Могили єсть також и сей схоластичний характер, що він дав усьму науковому образованью, котрого набералася молодіж в колегії. Головна прикмета схоластичного способу науки, що розвився в західній Європі в середніх віках и ще панував у XVII. в., була така, що під наукою розуміли не стілько скількість и обем предметів підлягаючих пізнанью, скілько форму або суму способів, котрі служили до правильного розложенья, відношень и визначенья предмету. Мало знати, та гарно вміти користуватись малим запасом знанья — се була ціль образованья. Відтіля нескінчений ряд формул, зворотів и класификацій. Сей спосіб, як показали вікові наслідки досвіду, мало підмагав розширенью круга научних предметів и давав змогу так званому вченому пишатися своєю мудростью, коли він між тим дійсно був зовсім неуком або теряв час, труд и здібності на вивченье того, що власне випадало опісля забувати, яко мало пригоже для жизни. Та сей спосіб, при всіх своїх великих недотачах, мав однако и добру сторону в своїм часі; він приучував голову до роздумуванья, служив, так сказати б, духовою гимнастикою, що приготовляла чоловіка займатися предметами знанья з науковою правильностью. Не можна сказати, щоб в західній

Європі в часах Могили не було вже иншого способу науки, инших понятій про знаньє; але сі засновки нової просвіти, що так бисто и блискучо повели розум людський до великих винайдењ в обширі наук природних и до яснійшого погляду на потреби духової и материяльної жизни, були далекі и майже не тикалися тодішніє Польщі, дарма що ще сто літ назад вона була рідним краєм Коперника. Зовсім природно було Петрові Могилі опинитися на тім самім способі научувань, який панував у стороні, де він жив и для котрої приготовляв своїх руських питомців, тим більше, що спосіб сей після ёго погляду відповідав ёго найближшій цілі: виховати поколіньє оборонців руської віри и руської народності в польській громаді. Після нашого погляду на просвіту мусить образованьє, яке давала колегія Могили, показатися вельми одностороннім: студенти, що скінчили курс в колегії, не знали законів природи на стілько, на скілько вони були відкриті и висліджені тодішніми передовими вченими на заході; мало свідомі були вони в географії, исторії, науці права; та доволі було сёго, що вони не стояли низше, як просвічені Поляки тогочасні. Та щоб крім того ще оцінити важність зміни, яку вдіав Могила в духовній жизни полудневоруського народу, стоїть поглянути на той став, у яким та жизнь духова була на Русі перед ним, а тоді-то ёго заслуга покажеться вельми значною, и успіх ёго заходу безмірно важним у своїх наслідках. В краю, де в протягу віків панували духові лінощі, де маса народу перебувала під зглядом своїх понятій майже в первістнім поганстві, де духовні, одинокі провідники якого небудь духового світла, махинально и недбало сповняли обрядові форми, не розуміючи їх значень, не маючи понятя про истоту релігії, де тільки слабі початки просвіти, кинені добою Острогського, сяк-так приймалися, придушувані нерівною борбою з чуженароднім и неприязним ладом образованья; в стороні, де руський язик, руську віру, а навіть руське походженьє напаятнували печатью темноти, нечемності и негідності из стороны пануючого племені — в тім краю нараз являються сотні руських молодців з добутком тодішніє образованності, и вони не соромлятьє назватися Русинами; з добутими способами науки вони виступають для оборони своєї віри и народності! (Правда, в Польщі, де тільки висна класа мала право обивательства, а маса простого народу була придушена угнітом вельми нелюдського закріпощенья, висна руська верства так непогамовано змінила свою віру и народність, що її не могла вже спинити ніяка колегія. Польска просвіта, котрою правили єзуїти, зруйнувала б рано або

пізно всі плани Петра Могили, коли б опісля не піднявся полуднево-руський нарід против Польщи під стягами Хмільницького. Київську колегію з її брацтвом запевне постигла б така доля, яка стерла з лица землі Львівські, Луцькі, Виленські и інші школи; однак сімя, що кинув Могила в Києві, розкішно виросло не для самого Києва, не для самої України, а для цілого руського світа: се сталося через перенесенє засновків Київської просвіти в Москву. И в сім-то найважніща и велика заслуга Київської колегії и її безсмертного основателя.

Хоч можна б жалкувати, що Київська колегія давала перевагу латинському язикові из шкодою грецького, а все ж таки працювала вона й над розвитєм руського язика и письменства. Студенти виробляли проповіді по руськи; ті, що виходили з колегії на священників, могли говорити науки для народу, а в Брацькім монастирі не минула ні одна святочна служба, коли б вельми численному народові зібраному в храмі не говорено проповіді або не сбясновано катихизису православної віри. Проповідуванє з того часу стало звичайним з'явищем в українських церквах, тоді як у Великій Русі проповідь була з'явищем майже нечуваним. Студенти Київської колегії займалися також віршованою літературою и мали до неї особливий потяг, тільки жаль, що писали після польських взірців силабичним розміром, зовсім не властивим, як показалося, природі руського язика що до власності ёго наголосу; головна ж недостача тодішніх віршописців була ся, що вони розуміли під поезією тільки форму, а не зміст. Віршописці пишались всілякими вигаданими формами дрібних віршувань (як н. пр. акростихи, раковидні або раки, котрі можна було читати з лівої руки до правої и на відворот, епіграми в формі яйця, шести-стіпу, чарки, сокири, пираміди и т. ин.). Були також в звичаю віршувань, звані поемами и одами; се були панегиричні стихотворства знатним особам з причини різних злучаїв, поздоровлень з імяпинами, з вінчаньєм, похоронні, прославленє гербу, присвяченє и т. ин. Вони після приписаних правил визначалися крайною лестєю до прославленої особи и покірливістю автора. Часто віршуваньє мали релігійний предмет, и образом таких можуть служити многі віршуваньє, поміщені в книзі виданій 1646 р.: „Перло многоцѣнное“, котру написав Кирило Транквилион. В тодішніх часах любувались в віршуваньях морально-поучаючих, в котрих персонифікували всякі чесноти, похиби и в загалі умислові понятя. Мимо сильної пристрасті до віршуваньє, Київська колегія не появила нічого замітного в обширі поезії, а се тим сум-

пійше, що в тім самім віці в українській народній поезії, що не знала ніяких шкільних правил и поетики, появлялися справдешні поетичні твори, повні натхненя и життя; такі н. пр. козацькі думи, неперечно принадлежні XVII. віку. Школярі складали святочні вірші найбільш на Різдво Христове и співали, ходячи по домах мешканців; вірші такі переймав и зберегав навіть народ, та вони різько визначаються від народніх святочних пісень незручністю, дивоглядністю и браком поезії. В обширі драматичної поезії проби школярів Київської колегії мали більш усёго значеня що од наслідків, бо вони, хоч в дальшій, стали зародом руського театру. Початок драматичної поезії в Києві положено „вертепами“. Так звалися маленькі переносні театри, котрі школярі носили з собою, переходячи з дому в дім на празник Різдва Христового. На тих театрах діяли кукли (ляльки), а школярі за них говорили. Предметами вистав були всякі події з исторії різдва и молодості Христа. Такі вертепи истнували до пізних часів и мабуть в давніх часах вони мало чим різнилися від пізнійших. Крім вистав релігійних, у вертепах (як можна догадуватися з прикладів пізнійших часів), для забави видців, представляли різні сцени з народній щоденної життя.

За сею первісною формою слідували „дійства“ або вистави, взяті з священної исторії, де явились уперсонификовані різні умислові понятя. Такі вистави найбільш водились у езуїтів и через наслідуваня перейшли в Київську колегію.

Язык, яким писали тоді школярі Київської колегії свої проби, віддалений від живої мови народній и єсть мішаниною славянського языка з українським и польським, з многими високопарними словами. Треба замітити, що після Могили руський книжній язык став мало-помалу очищуватись од полонизмів, и вироблялася нова книжня мова, що послужила основою нинішньому російському языкові. В комичних творах полудневої Русі язык книжній зближався до народній руського.

Вороги православя при кождім злучаю старалися робити колегії всякі лиха. В 1640 р. Могила в своїм универсалі жалувався, що „намісник Київського замку, потакуючи злобі ворогів колегії, нарочно наслав свого повновластника, котрий порозумівся в коршмі з деякими иншими людьми и напав на студента Гоголевського, винив ёго о якоесь погане діло, а намісник без дальшого слідства казнив ёго“. Се зроблено з тим заміром, щоби студепти, налякавшись дальшого прослідуваня, розбіглися. Подія ся була так

важка, що Могіла мусив їхати на сойм и просити від польского правління правного захисту для своєї школи.

Вже тоді Могіла, як він сам писав, втеряв більшу часть свого майна на улаженє школи й церкви. Добра, так ёго власні, як и печерського монастиря, з трудом могли припорювати доходів на удержанє колегії, тому що вони були спустошені то набігами татарськими, то межиусобицями з козаками, отже митрополит мусив просити підмоги від різних брацтв. Помимо того всёго він напинав усі свої сили, щоб піддержати свое любе діло. В своїм духовнім завіщанью, написанім, як видно, тоді, як він чув себе близьким смерті, говорить він: .... „Вбачаючи, що упадок св. віри в народі руськім походить не з чого иншого, як з цілковитої недостачи просвіти й науки, дав я обіцянку Богові моему — все мое майно, що я дістав од родителів, и все, що ні оставалось би тут з доходів, призбируваних з поручених мені святих місць, з маєтностей на се призначених, обертати по часті на відбудованє збурених храмів Божих, з котрих лишились сумні руїни, по часті на основанє шкіл в Києві“... Колегию свою він називає в завіщанью своїм *единственнымъ залогомъ*, и, бажаючи „оставити її укоріненою в потомственні времена“, яко посмертній дар записує їй 81.000 польских золотих, цілу свою библиотеку, четверту часть свого срібла, деякі цінні речі и, на вічний спомин о собі, свій срібний митрополичий хрест и саккос.

Петро Могіла вмер 1-го Січня 1647 року, в пятьдесятім році своєї жизни, троха більш як на рік перед народнім повстаньєм, що иншою дорогою зберегло руську віру й народність.

Х.

Український гетьман Зиновій-Богдан Хмельницький.

Давна київська земля, що находилась під управою князів Володимирового дому, була обмежена с полудня рікою Росю. Простор на полудне Росі, починаючи від Дніпра на захід як Дністрови, щезає з наших историчних жерел. Наш давний літописець, перелічаючи вітви славянсько-руського народу, вказує на Угличів и Тиверців, котрих оселі простирались до самого моря. Угличі показуються яко нарід дуже численний, що мав вельми багато городів. Незлічена многість городищ, валів и могил, що вкривають полуднево-західну Росию, свідчать про давну населеність того краю. Майже тяжко зрозуміти, яким робом київські, волинські и галицькі князі, володіючи многими городами, що повставали оден за другим в їх княженнях, розложених в північній половині нинішньої київської губернії, Волині и Галичині, виступили плодови́ті сусідні землі. З нашої літописі дізнаємось, що поганські князі вели завзяту війну з Угличами. По сильнім опорі, князі перемагали їх, брали з них данину, а потім, с часів Володимира, Угличі з своїм краєм наче десь щезають. Аж в XIII. віці в часах Данила, в краю між Богом и Дністром, появляются якісь загадочні бологовські князі, що володіли городами и погодились з своїми завоювателями Татарами. В так званій литовській літописі стрічаємо ми смутну вість, що в XIV. в. Ольгерд, завоювавши Поділе, найшов там місцеве залюдненє, що жило під начальством отаманів. С польских и литовсько-руських жерел довідуємось, що в XV. столітї нинішний край полуднево-західної Росії був уже значно заселений скрізь до самого моря, в полудневих ёго обшарах були просторі маєтности знатних родів: Бучацьких, Язловецьких, Сінявських, Лянскоронських и и. Родючі землі пишались хлібом и скотом; велась неустанна торгівля з Грецією и Сходом; ходили купецькі каравани в Київ.

Та після зруйнованя грецької імперії и після основаня в Криму хижацького царства Гирейів, неустанні грабіжі и напади

Татар не допускали свобідного супокійного розвитку жині в тім краю и викликали в нім конечність населеня с чисто военним характером. В кінці XV. в. заведено в Русі польський звичай отдавати городи з оселями під управу осіб знатного роду, під назвою старост. С початком XVI. в. появляються староства: черкаське и кнівське, а в них военний стан під назвою козаків. Сама сторона, котру займали сі староства, названа „Україною“; ся назва ростягається на весь простор до Дністра, именно на землю давних Угличів и Тиверців, а потім в міру росширення козацтва, простирається и на кнівську землю и лівобіч Дніпра*).

Щоб пояснити походжене слова „козак“ сягнемо троха глибше в старовину.

В старинній Русі світські люди, у відносинах до держави, ділились на службових и неслужбових.

Перші були обовязані державі відбувати службу военну або городянську (урядову). Другі були обовязані платити данини и відбувати повинности: повинности сі звались тяглом; ті, що їх сповняли „тягнули“, були „тягли“ люди. Але тягло означували не після ручної сили, отже и не числом душ, а після розмірів майна, що приносило дохід, означуваний писцевими книгами. Тягли були посадські (городяне) и волостні або селянц; на перших накладали данини після їх промыслів, на других після земель, котрим володіли. Одвічальність перед правлінням вкладали не віддільно на господарів, а на цілі громади, котрі вже самі в себе робили розділ: скільки котрий с членів громади повинен мати уділу в сповненю повинностей цілої громади перед правлінням. Внутрішнє роздроблене всього майна громадського, що давало дохід, відбувалося після витъ. Коже тягло становило частину спільного тягла и звалось „вить“**); але тягло спочивало властиво тільки на господарях, записаних в писцевих книгах. Одні господарі мали повинности взглядом громади. В родинах були особи, що не входили в тягло; вони могли с часом бути записані в тягло и діставати осібні виті; до того ж часу вони були нетягли або гулящі люди. Сі нетягли люди мали право переселятись, найматись, вступати в холопи, давати себе в заклад, ставати на службу и в загалі распоряджати собою після вподоби. В грамотах про населене но-

*) Слово Угличі від слова „угол“, мабуть однозначне з словом україна: „у край“. Україна слово давнє, стрічається в XII. в.

**) Слово „вить“ уживано в загалі в змелі частини спільного, котру в певних відносинах приймали в значеню самостійнім.

вих осель звичайно дозволено набирати таких гулящих людей. В XVI. в. с тих гулящих людей стала творитися кляса, що прийняла назву „козаків“. В половині сього століття бачимо, що козаки появляються в різних краях руського світа, протилежних до місцевого положення и приналежних різним державам. Таким робом бачимо козаків в українських староствах великого княжества Литовського на берегах Дніпрових, спершу яко промисловців, що ходили на пороги ловити рибу, потім яко воєнних людей, що творили дружини Дашковича и Дмитра Вишневецького; опісля бачимо, як їх зорганізувало литовське правління в виді стану воєнного під особною командою а рівночасно, як вони самовільно оснували за дніпровими порогами вольне воєнне братство, під назвою Запороської Січі. Сей появ стрічаємо в східній Русі. Козаки появляються и на далекій півночі и на полудні. На півночі, в сторонах сумежних з морем, мешканці починають ділитися на тяглих, бобилів и козаків. Тяглі були господарями, що володіли витями, котрі приносили дохід и с того вони платили до скарбу данину. Бобилі, — бідні люди, що не могли держати цілої виті и володіли тільки дворами, с котрих платили незначну данину. Козаками ж звалися люди зовсім бездомні, що не мали постійного місця побиту и переходили в найми від одного господаря до другого, з одного села в друге. На полудні мали козаки инше значінє; тут вони були людьми воєнними, подібні до тих, що появились в дніпрових сторонах. Різницю сю легко зрозуміти. На півночі, де все було спокійно, гулящі, нетяглі люди могли займатись мирними промислами, вештаючись з місця на місце; на полудні, де неустанно можна було сподіватись татарських нападів, подібні гулящі люди мали ходити з оружжем и привчитися до воєнного способу життя. По зруйнованю Золотої Орди и по роздробленю її на много кочевих орд, вольні степи Донські приманували руських людей; удатні голови, що не тільки не боялись небезпечности, але находили в них незвичайну приману життя: почали там уходити, поселялись и утворили воєнне братство, подібне до того, що явилось над Дніпром під именем Запороської Січі. Можна навіть думати, що остання мала дуже великий вплив на утворене подібного ж братства над Доном, як доказує однаковість устрою запороських и донських козаків у многих чертах. Так бачимо и тут и там однакі назви виборних начальників: отаманів, асаулів, однаку управу, суд, скарб, строге товариство. В одних и других слідне — змаганє, щоб удержати свою корпоративність против державної власти, але рівночасно й готовість служити державі

з удержанем своєї вольности. Московське правління скоро само завело козаків у своїх полудневих городах в змислі осібного воєнного стану. Таким робом витворились два роди козаків воєнних: одні в більшій залежності від правління, стали заселяти полудневі городи и вже перестали бути бездомними, гулящими людьми, а діставали землі, не оплачуючи за них данин, але за те обов'язувалися відбувати воєнну службу и вступали в тім згляді в ряди службового стану. С козацькою службою, для різниці од служби інших розрядів службових людей, лучилось понятє легкости и вольности; именно мали козаки відбувати сторожи, провозжати послів и гонців, розвідуватись про неприятеля, нападати на него з необачка, переносити вісти з одного города в другий и сповняти різні порученя, що вимагали скорости. Та крім сих козаків, на далекім полудни дальше множились козаки яко самостійне брацтво вольних воєнних людей, що орудували самі собою, вважалися незалежними, а як заявили готовість служити цареві, то наче добровільно. Такі козаки росширились не тільки над Доном, але й над Волгою; оказуючи иноді услуги правлію, вони вже тоді показувались для него неприязними: на перекір царському заказови вели війни з сусідами, нападали на царських посланців, грабили царські товари и кушців и давали у себе захист прогнаним и втікачам.

Раний почин козацтва для нас губиться в исторії. Здається однак, що ся назва повстала на полудни при зіткненю с Татарями. Слово „казак“ чисто татарське и означало спершу вольного бездомного бурлаку, а потім низший рід вояків, набраних с таких бурлак. На полудни Русі, як литовської*), так и московської перед появом руських козаків були козаки татарські в тім самім значіню вольних бурлак-паливодів. Коли в очах правління козацтво набирало значіня воєнного стану, то в очах народу слово „казак“ довго мало ширший змисл. Воно лучилось в загалі из змаганєм, щоб уйти від тягла, од підчиненя власти, од державного й суспільного угніту, в загалі од того ладу жизни, котрий панував в тодішнім битови. Здавна в характері руського народу

---

*) Полуднева Русь або Малоросія т. е. Волинь, Поділе и Україна тільки до 1569 р. належали до великого княжества Литовського, а в тім році, коли наступило вічне федеративне злученє Литви с Польщею, южноруські землі прилучено безпосередно до Польського королівства, до котрого вже перше, с часів Казимира В., в XIV. в. була прилучена часть полудневої Русі (заселеної малоруським племенем), именно Червома Русь під назвою руського воеводства.

виробилось успособлене, що як чоловік був недовольний громадсю, посеред котрої жив, то не збирав своїх сил для відпору, а втік, гледів собі пової отчини. Ся власність була причиною громадної колонизації руського племені. В давнину, коли були одільні землі и княження, Русини переходили з одного в друге, або заходили на нові незалюднені перше місця; так заселялася оддалена північ и північний схід: Вятка, Перм, Вологда и и. Монастирі, як ми вже говорили, були одним з важних двигателів такої колонизації. Руський чоловік гледів волі и пільги, як сказано в примовці: „риба гледить, де глубше, а чоловік, де лучче“. При розділі земель, перехід з одной в другу природно вдоволяв многих: була потреба людей и новим людям давали пільги. Але як землі и княження лучились під властю московських государів и наслідком того бит народу набирал в порівняню більше однообразности, такі переходи вже не могли подавати прежних вигод; крім того, образоване двора, змагане державних потреб, внутрішня и зверхня безпечність и часті війни потягли за собою незрівнано більше податків и повинностей, а для того неминуче було більше обтяжене народу. Між тим бажане, щоб збутись всяких тягарів, гледіти вольних місць, не тільки не упало, але ще змоглося с побільшенням державних тягарів. Гулящі люди, що не вступили в тягло, гледіли завчасу змоги, позбутись ёго на будуще, за ними — и записані в тягло покидали свої виті або жереби и також розбігались. В писцевих книгах отже стрічаються пусті двори в посадах и селах. Від тих втек ставалося позісталим на місци ще тяжше, бо сі мусили відбувати повинности и за втікачів. Втеки були дуже звичайним, вкоріненним появом жизні старинної Русі. В скаргах до правління на обтяжене, меншканці все погрожували розбігтися „в ростіч“. Одні перебігали у внутрі держави з місця на місце: с тяглих чорних волостей в монастирські або боярські дідизни и маєтности, ишли в заклад приватним особам, вступали „в холопи“; іх часто ловили и осаджували на давні місця житла. Службові люди таким самим способом утікали з служби; все як тільки збирали в похід дітий боярських и стрільців, зараз и слідував наказ ловити „н'втчиковъ“ т. є тих, що не являлися на службу. Смілійші и вдатнійші силкувались вирватися зовсім с прежнёго суспільного товариства и втічи тудя, де ім доводилось або користуватися більшими вольностями, як н. пр. в козаки „українних“ (полудневих) московських городів, або тудя, де вже для них не було ніяких державних повинностей: таким місцем були степи. Там виробилось вольне козацтво. Но козаком, після народнёго

поняття, був не тільки той, хто йшов над Дін або в Січ и вступав у воєнне брацтво, для всіх одкрите: всякий юнак, що гледів волі, не хотів підчинитися власти и тягарам, всякий утікач, що вештався, був у народнім змислі козаком. Тому збирались розбишацькі шайки и прозивали себе козаками, а проводирів своїх атаманам, тай саме правліне звало їх козаками тільки „злодійськими“. В очах народу не було строгої черти між одними и другими. Козацтво сталося характеристичним зъявищем народнїї руської жизни тогочасної. Се був народній опір проти тому державному ладови, що не вдоволяв зовсім усіх народніх чувств, идеалів и потреб. Нарід руський, вибиваючись з державних рамок, шукав у козацтві нового, иншого суспільного ладу. Одна часть стояла за державу а разом с тим и за земство, хоч и придавлюване державою. Друга — виступала неприязно против держави и змагалася положити питомі основи иншого земства. Идеалом козацтва була зуповна особиста свобода, необмежена власність землі, виборна управа и самосуд, зуповна рівність членів громади, гордуване всякими привилеями походження и взаімний захист прогив звнішних ворогів. Сей идеал ясно виказується в исторії малоруського козацтва в ту добу, коли воно уже успіло розліятися на цілий нарід. В московській Русі черти такого идеалу виразились слабше, але тут и там, поки сей идеал міг бути дішнятий, козацтво не инакше мусило проявитись, як у формі воєнній, наїздничій а навіть розбишацькій. З одної сторони сусідство Татар викликувало конечність безустанно вести війни; обороняючись проти ворогів, козаки неминучо стали й нападати на них. Удатні напади давали їм добичу, а приспорење добичи заманювало їх до того, щоб, замість мирних пахарських и промислових занятій, жити и багатіти війною; с тим лучились и релігійні погляди: позаяк вороги їх були не-християне, то напади на них и грабіжі уважано не тільки морально позволеним, але й богоугодним ділом. З другої сторони, позаяк козацтво складалося з людей педовольних державним ладом, то відтіля вишлывала вражда и до державної управи и до всеї суспільности, що признавала сю управу. В козаки йшли люди бездомні, бідні, „менші“, як тоді говорено, и вносили с собою неприязнь до людей богатих, знатних и більших. Відтіль то походило, що козаки або шайки, що звали себе козаками, с супокійною совістю нападали на каравани и грабили царських послів и богатих московських гостей. Но козаки, не зважаючи на всё то, були руські люди, звязані вірою и народністю с тою суспільністю, с котрої виривались; держава все мала змогу з ними зій-

тися и коли не зразу підчинити їх, то до звісної степені вийти з ними в умову, дати уступки и по змозі обернути їх силу в свою користь. Недовольні державним ладом, козаки були все таки не більше як втікачі, а не яка небудь партія, що змагалася зробити зміни або переворот в суспільности. Утіки с прежніх місць житла на нові, козаки могли бути довольні, як в тім новім житлі не тикали їх и лишали ім набуті вольности; до решти Русі ім мало було діла, по крайній мірі до того часу, поки які небудь нові потрясеня не звертали їх діяльності до прежньої їх отчини. Від того, як тільки царська власть обходилась з ними приязно, вони готові були служити їй, но тільки береглися, щоб у них не відняли вольностей.

Положене Полудневої Русі було таке, що тут козак, чим би він ні був, спершу мусив був статися вояком. Черкаські и канівські старости, а за ними и інші старости в полудневоруськім краю, на приклад, хмельницькі и брацлавські, для безпечности своїх земель, конечно мусили завести з місцевих мешканців военний стан, все готовий для одсічи татарських набігів. Конечно було разом с тим дати тому станови права и привилеї вольних людей, позаяк після понятій того віку вояк мусив користуватися становиими привилеями перед пахарями. Організаторами козацького стану в почині XVI. в. являються дві особи: черкаський и канівський староста Остап Дашкович и хмельницький староста Предислав Лянскоронський.

Але в тім часі, коли именно в Україні творився місцевий военний стан під назвою козаків и иснував під начальством старост, почалось и в інших місцях Южної Русі змагане народу в козаки. Таким способом с Київа плавали долі Дніпром за рибою промисловці и также звали себе козаками. Вони яко промисловці були також разом и воєнними людьми, тому що побит їх в низу Дніпра для свого промислу був небеспечний и вимагав з їх сторони умія орудувати зброєю для свого захисту від наглого нападу Татар.

До розвитку козацтва найбільш причинився завзятий и талантливий наслідник Дашковича, черкаський и канівський староста Дмитро Вишневецький. Він побільшав число козаків, приймаючи різнородних охотників, вславився з своїми козаками лицарськими виправами против кримців и стояв майже незалежним від польского короля. Їго широкі пляни, знищити кримську орду и підчинити чорноморські краї московській державі, розбилися о ограничену впертість царя Івана Грізного. В 1563 р. Вишневецький з сво-

іми козаками заволодів був Волощиною, та потім зрадою спіймали ёго Турки и замучили*). Похід Вишневецького на Волощину усталив дорогу іншим козацьким походам в той край під начальством Сверчовського и Підкови. Польські пани Потоцькі и Корецькі то ж кусились зайняти Волощину при помочи козаків. Походами сими сильнійшало й розвивалось козацтво. Ще більше підіймали ёго козацькі морські походи, що распочалися з другої половини XVI. в. з Запороської Січи на турецькі землі.

Ще в 1533 р. Остап Дашкович на польськiм соймі в Піотркові представляв, що правліню треба конечно держати сторожу козацьку на дніпрових островах. Та на соймі не прийшло в сій справі до ніякого рішення. В пятьдесятих роках XVI. в. Дмитро Вишневецький заложив твердиню на острові Хортиці и помістив там козаків. Появлене козацької оселі близько татарських займищ не сподобалось Татарам и сам хан Девлет-Гирей приходив виганяти відтам козаків. Вишневецький відпер хана, але що цар Иван лишив ёго з ёго плянами, підклонився він волі Зигмунда Августа и за сим вивів козаків з низу Дніпрового. Козаки ж не лишили дороги, назначеної Дашковичем и Вишневецьким, и кількопайцять літ опісля явилась Запороська Січ**).

Річка Дніпро, хоча й самовольна в своїм бігу, подає однако змогу плавати аж до порогів; та вслід за тим плавба на просторі 70 верст стається дуже небезпечною, иноді и зовсім неможливою. Корито Дніпрове в різних місцях перегороджене верствою скель и каменя, через котрі проривається вода з різною силою спаду.***) Перепливши пороги, Дніпро проходить через гористу щелину, звану „Вовчим Горлом“ (Кичкас), а потім розливається ширше и хоч вже ходять ним судна до самого устя, але в своїм бігу роз-

---

*) Об нім збереглась така легенда, що султан казав ёго повієнти ребром на гаку и Вишневецький, висячи на гаку, славив Исуса Христа а проклинав Мугамеда. В одній українській думі він являється під именем козака Байди. Він висить на гаку, а султан рає ёму прийняти мугамеданську віру и женитися з ёго дочкою. Байда просить для себе визку стріла, щоб застрілити голуба на вечерю своїй судженій и вцілює стрілою царську дочку в голову, проклинаючи невірних.

**) Т. е. засіка. В 1568 р. вона вже истнувала.

***) Всіх порогів на Дніпрі рахують до десяти: Койдацький, Сурьський, Лоханський, Звонецький, Тягинський, Ненастицький (найзначнійший и найнебезпечнійший), Вовницький, Будило, Лишій и Гадючий або Вильний и крім того кілька „забор“: так звуться каміні, котрих верства не доходила від одного берега до другого, що не йшли поперек цілої ріки. З них найзначнійша Воронова забора 6 верст від Ненастицького порога.

бивається на багато крутих рамен, що творять незлічені острови и плавні (острови и луги заливані під велику воду и покриті лісом, чагарами и комишами). Перший з островів, у слід за Вовчим Горлом, єсть горбокватий и довгий острів Хортиця. За ним роскинулись інші острови різної величини и висоти. Острови сі давали вигідне жите для юнаків тогочасних незвичайним достатком риби, дичини и пасовиск. И справді, с половини XVI. в., сей край, званий тоді загалом „Низом“, ставався що раз більше й більше пристанищем всіх, кому тільки чому-небудь було немилим жите на родині и всіх тих, кому по широкій натурі були до вподоби небеспечности и удатні напади. Запороська Січ повстала спершу на острові Томаківці, близько устя в Дніпро ріки Конки. Против сього острова, на лівім березі ріс великий ліс, званий „Великий Луг“. По якімсь часі Січ переносилась нижше на Микитин Ріг, (близько нинішнього Никополя), а потім ще троха нижше и на довго оснувалась біля нинішнього села Капулівки. Головний осередок її був на однім з островів, досі званім Січею. Козаки, що поселились в Січі, носили назву „запорожців“; а весь склад їх звався „кошем“. Вони вибирали вольними голосами на „раді“ (сходинах) головного начальника, званого „кошовим атаманом“. Кош ділився на „курені“, а кождий курінь був під начальством вибраного „курінного отамана“. Оселі низових козаків не обмежались на саму Січ. В різних місцях на дніпрових островах и на берегах повставали козацькі селитьби и хуторі. Таким способом за порегами творилася нова людська суспільність з воєнним характером, що заселялась виходцями и втікачами с Полудневої Русі зовсім незалежними від властей, що управляли Полудневою Русю: пороги спинали сі власти, щоб дїбратись до поселенців. Спершу мешканці Запорожа були самі тільки чоловіки, позаяк війна була головною цілю переселеня за пороги; крім того ж значна часть людий, що сюди прибували, не мала заміру лишатися там на все; псбувши на Запорожу, повоювавши в степу с Татарами або відбувши який небудь морський похід, вони вертались на родину. Інші ж, по прежнему, виправлялись на Запороже не воювати, але полювати на звіря и ловити рибу, отже також на час. Тільки малу-по-малу стали переселятись туди с семьями и заводити хуторі. В саму Січ ніколи не позволяли припускати жінок.

Таким способом козаки розділялись на два роди: городових або українських и запороських або січових. Перші задля місця житла мусіли над собою признавати польскі власти; другі були зовсім незалежні. Між одними и другими була тісна звязь: вельми

багато городових козаків проводили кільканайцять літ в Січі и вважали се за незвичайну для себе честь и славу. Польські пани своїми поступками причинялись до розширення козацтва, не додаючи згубного впливу, яке воно при тодішніх услівях носило в собі для складу польської суспільности. Один из знатніших польських панів, Самійло Зборовський був козацьким проводиром. Пани закликали козаків у своїх походах; так Мнишки и Вишневецькі з їх помочю водили в московську державу самозванців. Польські королі нераз користувались їх послугами. Ще Зигисмунд-Август вишляв українських козаків с під власти старостів и поставив над ними осібногo „старшого“. За Степана Баторого заведено реєстри або списи, де записувано козаків; и тільки вписані в сі реєстри могли зватись козаками. Старшого над козаками настановляв король и він звався гетьманом. Мабуть в тім же часі наступив поділ козаків на полки (що властиво звісно нам с троха пізнійшого часу). Полків було шість: черкаський, канівський, білоцерковський, корсунський, чигиринський, переяславський (останній лівобіч Дніпра); кождий полк був під начальством полковника и ёго помічника асаула; полк ділився на десять сотень. Кожда сотня була під начальством сотника и ёго помічника сотенного асаула. Гетьману або старшому дано для побиту город Трехтемирів. При гетьмані були уряди: асаул, судя, писар, що становили генеральну старшину. Всіх реєстрових козаків було тільки шість тисяч. Вони мали вольне право володіти своїми землями, не платили ніяких податків и не відбували повинностей, и діставали платні по червінцеві на кождого простого козака и по кожусі. Крім сих реєстрових козаків польське правління довго не хотіло знати ніяких інших козаків. Після права тільки реєстрові були козаками. Та такий погляд зовсім був противний народньому змаганю. В Полудневій Русі, противно, всі хотіли бути козаками, т. є. вольними людьми; всі гледіли доріг и способів, щоб повернутися в козаків. Одною с таких доріг була Запороська Січ. Люди, що після права були панськими хлопами в добрах наслідних або коронних, втікали на Запороже, а вертаючи відтам не хотіли вже служити своїм панам, називали себе козаками и, яко вольні люди, вважали своєю власністю ту землю, на котрій жили и котру обробляли, між тим як владілець узнавав ту землю своєю. Владільці и їх управителі ловили таких втікачів и карали смертю, та не все можна то було вдіяти. Багато землевладільців заводило тоді слободи и закликали до себе всякого, даючи вольности. В такі слободи втікали ті, котрих прослідували на їх давнім житлі. Між

самими владільцями повставали задля того суперечки, часто діялися напади одних на других. Іноді й самі пани закликали до себе чужих хлопів-самовольців, називали їх козаками и з їх помічю кривдили свою братію. Такі козаки, при першій невдоволеню, готові були поступати з своїми новими панами так, як з давними. Реєстрові козаки мало мали охоти замикати свій стан и радо приймали в ёго нових братців, так що скількість реєстрових була в дійстности далеко більша, як на папері. Іноді такі польські піддані, назвавши себе козаками, не пробували ні вступати в реєстер, ні приставати до панів, а зберались оружними ватагами и виберали собі проводира, котрого звали гетьманом. Так поступали именно ті, що бували в Січі, воювали против Турків и Татар и добували собі там — як виражались тоді — „рицарську славу“. Сі так звані „своєвольні купи“ (ватаги) вже при кінці XVI. в. сталися страшними для Польщи и викликували против себе строгі постанови соймові. В дійстности сі постанови не сповнювано, тим більше, що й польський король и польські пани, оголосивши ватаги самозваних козаків противозаконними шайками, сами вживали їх у війнах з Москвою, Швецією и Турцією. Таким способом крім козаків городових, записуваних в реєстри, и козаків січових, що неустанно то доповнялись втікачами з України, то меншали через повертаючих назад в Україну, було ще багато козаків своєвольних, що склалися с панських хлопів и виберали собі гетьманів. Правління переглядало реєстри; з них виключали лишних козаків; сі лишні звалися „виписчики“; але виключені з реєстру и дальше звали себе козаками.

Розумно буде, що при таких услівях полуднево-руської суспільности тогочасної, у польского правління, а найголовніше у польских панів, явилось посеред простолюдя багато ворогів; сі вороги ставались тим запеклійшими и небезпечнійшими, чим сильнійше проявлялося с польскої сторони змагане, щоб задержати наплив народу в козацтво. Польске право віддавало хлопа в безумовне орудуване ёго пана. Зрозумно, що таке положене не могло бути ніде миле; але там де нарід не мав ніякої змоги вирватися з неволі, він терпів, з роду в рід привикав до своєї долі так, що перестав думати про луччу долю. В Україні було инакше. Тут для народу було багато покус, щоб добути волі. Перед очима в ёго був вольний стан, що складався з ёго ж братів; в сусідстві з ним були дніпрові острови, де можна було втічи від тяжкої власти; наконець близькість Татар и небезпечність татарських набігів причували українського чоловіка до зброї; самі пани не

могли заборонити своїм українським хлопам носити зброю. Таким способом в народі южноруським піддержувався жвавий воєнний дух, незгідний з невольничим станом, на котрий засуджував його польський суспільний лад.

Між тим, як способи панської управи в Україні, так и властивість відносин, в яких була висша кляса до нисшої, зовсім не мирили руського хлопа с паном и не успособляли його до добровільної залежності.

Змагане народу до козакованя або так зване Поляками „українське своєвольство“, почало приберати релігійну признаку и одержувати у власних очах руського народу моральне освящене. Уже повстаня Наливайка и Лободи заслонялись до певної степені обороною релігії. Вслід за заведем унії руська висша кляса скоро відпала од своєї релігії а с тим и від своєї народності. Руські пани стали для простого народу зовсім чужими, а власть їх над народом одержала вид наче б чужоземного и иновірного підданьства. Міщане и хлопия тільки зо страху а не с переконаня приймали унію и поки не навикли до неї в протягу многих поколінь, довго були готові од неї відпасти. В Україні, де нарід був одважнійший и менше підлягав невольничому страхови, унія трудно пускала коріня. Реєстрові козаки не приймали її зовсім, тому що не боялись панів; знакомість з війною додавала їм відваги. Самовольні козаки ще більш зненавиділи унію, яко одну с признак панського угніту. Таким способом православна релігія стала для руського народу знаменом волі и захисту против панському угнітові.

Згідне свідоцтво сучасних жерел показує, що під koniecь XVI. и в першій половині XVII. в. пануване безусловне панів над хлопями довело останних до найсумнійшого битю. Єзуїт Скарга, фанатичний ворог православя и руської народності, говорив, що на цілій земній кулі не найде держави, де би так обходилися с пахарями як в Польщі. „Владілець або королівський староста не тільки відбирає у бідного хлопа всё, що він заробляє, але й убиває його самого, коли схоче и як схоче, и ніхто не скаже йому за се лихого слова“. Між панами розширилась тоді пристрасть до безмежної роскоши и гайнуване гроша, що вимагало великого накладу. Один Француз, що жив тоді в Польщі, замітив, що обід щоденний польского пана стоїть більше, як у Франції обід для запрошених. Тодішній судя звичаїв Старовольський говорить: „В давнійших часах королі ходили в баранячих тулупах, а тепер візник покриває собі тулуп дорогою матерією, щоб визначитис

од простолюдя. Перше шляхтич їздив простим возом, а тепер котить шестернею в колясі, обитій шовковою тканиною з срібними украшениями. Перше пили добре домашнє пиво, а тепер и стайні тхнуть угорським. Усі наші гроші йдуть на заморські вина и ласощі, а на викуп полонених и на оборону отчини в нас гроший нема. Від сепатора до останнєго ремісника всі проідають и пропивають своє майно и попадають в невинплатні довги. Ніхто не хоче жити працею, а кождий вижидає, щоб захопити чуже; легко прийшло, легко и пішло. Зарібки підданих, здерті шподі з їх слєзами, а шподі з шкірою, уживають наши, як потвори. Одна особа одного дня пожирає стілько, скілько заробляє много бідняків через довший час. Всє йде в один діравий мішок — черево. Мабуть пух у Поляків має таку власність, що вони можуть на нїм спати супокійно и не мучаться совістю.“ Знатний пан уважав своєю повинністю держати при своїм дворі ватагу шляхтичів-нероб, а жінка єго таку саму ватагу шляхтинок. Всє то спало на роботу класу хлопів. Крім звичайної панщини, залежної од самоволі владільців, вони були обтяжені многими дрібними данинами різного роду. Кождий улий був обложений даниною під назвою „очкового“; за вола платив хлоп рогове; за право ловити рибу — ставщину; за право пасти худобу — спасне; за змелене муки — сухомельщину. Хлопам не дозволювано споряджувати собі напитки, ні купувати собі инакше, як у жйда, котрому пан оддає коршму в аренду. Чи пан іде на сойм, чи на прощі, чи на весіле, — на підданих накладається якийсь новий тягар. В королівських добрах, котрими орудували старости або завідувателі, положене хлопів було ще гірше, хоч закон линав їм право жалитися на надуживаня; ніхто не смів жалитися, — після замітки Старовольского, — тому що винувачений буде все правий, а хлоп винуватий. „В судах у нас, — говорить той сам письменник, — завелися нечувані податки и підкупства; наші війти, лавняки, бурмистри — всі підкупні, а про доносців, що втручують невинних людей в біду, и говорити нічого. Спіймають богача, запутають и засадять в тюрму, та й тягнуть з єго подарунки и хабарі“. Крім безмежної самоволі старости або єго дозорці, в коронних добрах лютували жовіри, котрі тоді визначались зухвалою и сваволею. „Багато — замічає Старовольский — говорять у нас про турецьку неволю; та се тикається тільки воєнних бранців, а не тих, що живуть під турецькою властю и займаються хліборобством або торговлею. Як заплачать річну данину, тоді вони свободні, як у нас не свободний ні оден шляхтич. В Турції жаден паша не може

останньому мужикови вчинити того, що робиться в наших місточках и оселях. У нас в тім тільки й воля, що вільно робити кождому, що задумає; и с того виходить, що бідний и слабкий стається невольником багатого и сильного. Який небудь азиатський деспот не замучить за ціле жите стілько людей, скілько їх замучать одного року в вольній Речі Посполитій“.

Та нічо так не тяжило и не вражало руського народу, як власть жидів. Пани, лінууючись орудувати добрами самі, віддавали їх в аренди жидам с повним правом панської власти над хлопами. И тут-то не було кінця слідствам над робочою силою и духовною жизнью народу. Крім різних можливих проявів самоволі, жиди, користуючись пониженем православної віри, брали в аренди церкви, накладали оплати за хрещене дітей („дудки“), за вінчане („поємщина“), за похорони и наконець в загалі за всяке богослужене; крім того, — й знарошно висмівали віру. Віддавати добра на аренди видавалося так вигідно, що число жидів усе більше й більше змагалось и Полуднева Русь опинилась під їх властю. Жалоби народу на жидівське насиле до сього часу пробиваються в піснях народніх. „Як — сказано в одній думі — родиться у бідного мужика або козака дитя, або козаки чи мужики задумают звінчати своїх дітей, — то не йди до попа за благословенем, а йди до жида и кланяйся ёму, щоб позволив отворити церкву, охрестити дитя або звінчати молодих“. Навіть римсько-католицькі священники, при всій своїй нетерпимости до ненависної для них „схизми“, виступали против передачі руського народу під власть жидів. Так в одній проповіді — виголошеній вже тоді, як Хмельницький розбудив дрімучу совість панів — сказано: „наші пани вивели с терпеливости своїх бідних підданих в Україні тим, що віддаючи добра жидам в аренди, продали схизматиків у тяжку неволю. Жида не дозволяли бідним підданим хрестити дітей або вінчатися, поки не заплатили ім осібної данини“.

Розумно, що нарід, находячись в такім положеню, кидався в козацтво, втікав юрбами на Запороже и відси появлявся оружними ватагами, котрі скоро розповсюднились. Повстання слідували за повстаннями. Пани жалувались на зухвальство и сваволю українського народу. Рівночасно відбувалися безустанні напади на Турцію. Ватаги удалців, що визволились побігом од тяжкого панського и жидівського угніту, втікали на Запороже, а відтіля на чайках (довгих човнах) пускалися морем грабити турецькі побережні городи. Жизнь на родині мала так мало примани, що вони не боялися піддаватись ніяким небеспечностям; а нападати на не-

вірних, після понятих тогочасних, уважано богоугодним ділом, тим більше, що ціло сих нападів було так визволене полонених християн, як и добути добичи від певірних. Турецькі послы неустанно жалувалися перед польським правлінням на козаків. Поляки після змоги ловики випуватих и карали їх, але як самі вадилися с Турками або Татарам, тоді давали волю тим самим українським удалцям. Сі походи були именно важні тим, що послужили дальшою військовою школою для українського народу и помагали ёму дружно и рішучо повставати против Поляків; на се не важився в інших місцях руський нарід, що стогнав під таким самим угнітом.

Поодиноких місцевих повстань народу було дуже багато, та не всі вони нам звістні. Правління тільки виготовляло нові реєстри, бажаючи обмежити число козаків. Та після кожного реєстрованя число козаків подвоювалось, потроювалося; лишніх знов виключали из списків, а сі лишні не слухали и побільшали число свое силами охотників. Часами хлони зворушились проти владільців, збирались у ватаги, нападали на обійстя владільців. Жорстокі кари слідували за кожним притлумленем; та бунти на ново підіймались. Усі хотіли бути козаками; годі було розібрати: хто справдений козак, а хто тільки називає себе козаком. В 1614 р. коронний гетьман Жолківський розігнав у Брацлавщині чималу ватагу, що звала себе козаками, а 15. жовтня під Житомиром заключив з реєстровими козаками умову, після котрої вони обовязалися не приймати в свое товариство своевольних ватаг, що називали себе козаками и нападали на панські добра, не збирати народу на ради; всім тим, що самовільно звали себе козаками, казали позістати під панською властю. Сю умову зараз нарушено. Шляхта жалувалась перед королем: король писав универсали, та в сих универсалах пробивалась вже свідомість немочи. „Не зважаючи на всі давні способи, — писав король в 1617 р. — козацька свобода дійшла до страшних крайностей; громади козаків не дають Речі Песполитій супокою; шляхта не може жити беспечно в своїх добрах.“ Впрочім в першій четвертині XVII. в. козацька сміливість находила собі поле діяльности то в московській державі, то в Турції и Волощині. Під проводом Сагайдачного козаки помагали Полякам у війні с Турцією. Та як скінчилася та війна козацькі повстаня стали приберати значно ширший розмір. В 1625 р. козаки вислали своїх депутатів на сойм з домаганем, признати законними духовних, посвячених єрусалимським патріярхом, оддалити ушитів од церков и дібр церковних, знищити всякі обмежаючі

постанови против козаків и не обмежати їх числа. Вони, при своїй просьбі, післали цілий спис різних прослідвань, котрих дізнавали Русини в Польщі и Литві, замічали, що всюди відбирають у православних церкви, тягнуть у суди православних під різними поводами и віддаляють їх од цехових ремесл, саджають в тюрми и бють священників; жалувались, що пракославні діти виростають без хрещеня, люди живуть без вінчання и умирають без сповіди и св. причащєня. Просьба ся не мала ніяких наслідків и козаки під проводом гетьмана Жмайла стали самі розправлятися: вдерлися до Києва, вбили київського вїйта Теодора Ходіку за ревність до униї, ограбили католицький монастир, убили в нім священника и вправили до московського царя посольство с просьбою прийати козаків під свій захист. Сєго не хотїли їм простити Поляки и коронний гетьман Станіслав Конєцьпольський дістав наказ притлумити козаків оружем. Козаків було тисяч до двайцять; та між ними повстала незгода, так що часть їх розійшлася. Конєцьпольський припер їх до Дніпра, недалеко Крилова; реєстрові козаки рїшились миритися; скинули Жмайла, вибрали гетьманом Михайла Дорошенка и заключили с польським гетьманом на урочищу „Медвежі Лози“ умову, після котрої козаки мали зіставати в числі шести тисяч и бути під властю коронного гетьмана; дальше всі, що звали себе козаками мали підчинятися своїм старостам и панам; усі землі, котрі вони собі присвоїли и вважали козацькими, мали бути звернені владільцям. Умова та не могла розв'язати суперечних питань після бажання Поляків. Число виключених с козацького стану значно перевищало число реєстрових; и ще побільшувалось ново зложеними ватагами. Цєвокірні хлопцї втікали юрбами на Січ. По смерті Дорошенка, що поляг в битві с Татарами, Поляки настановили над реєстровими козаками проводирем Грицька Чорного, чоловіка прихильного Полякам; та самовольні козаки, зібравшись в Січи, вибрали гетьманом Тараса и посунулись на Україну. Реєстровці видали Грицька Чорного Тарасови; Запорозжці жорстоко покарали єго, що він прийняв унию. Тарас, признаний реєстровцями, розіслав по Україні універсал и вговорював увесь народ піднятися и йти на Поляків в имя віри. Многі духовні підохочували Русинів до оборони віри й жицні, тому що роздраженні тоді Поляки кричали, що треба знищити схизму и викорїнити весь бунтівничий народ, а Україну заселити Поляками. Польські историки впевняють, наче б и Петро Могила, ще яко печерський архимандрит, заохочував народ до повстання.

Поляки допускалися тоді страшних варварств. Самійло Лаш, коронний стражник (надзорця пограничних країн) обтинав людям носи і уши, віддавав дівчата й жінки на паругу своїм воякам і в перший день свят Великодніх 1639 р. в містечку Лисянці вирізав що-до одного всіх мешканців, не розбираючи ні роду, ні віку: багато з них убито в церкві. Щоб пагнати народови страху, роблено і в інших містечках то само. Тарас скупив свої сили лівобіч Дніпра, коло Переяслава. Конецьпольський вступив з ним в битву, котра була так невдачна для Поляків, що після їх власного свідoctва в Конецьпольського за один день пропало більше війська, як за три роки війни з Шведами. Жаль, що вихід сеї війни для нас зістав незвісний. Тарас якимсь способом попав у руки Поляків і був казнений.

За два роки вмер Зигисмунд III. Реєстрові козаки за його сина Володислава брали уділ в поході против Москви, но за то інші козаки спустились самовольно в Чорне море, напали на турецькі краї і збирались на дніпрових островах, щоб знов ити війною на Поляків. Щоб перетяти побіг народу за пороги, Конецьпольський заложив над Дніпром перед самими порогами твердиню Кодак і лишив там гарнизон під начальством Француза Маріона. Та в серпні 1635 р. начальник самовольних козаків Сулима збурих сю твердиню, вибив залогу і почав закликати народ до повстаня.

Замір йому не вдавсь. Конецьпольський вислав реєстрових козаків і вони сіймали Сулиму, що ще не всів зібрати значнійшого війська. Їму відтяли голову в Варшаві.

Після того оголошено знов строгий приказ самовольним козакам слухати своїх панів, а щоб се виконати, розставлено в Україні польські війська, котрі зараз стали заподівати народови всякі насиля. То спонукало реєстрових козаків 1636 р. звернутися з жалобою до короля; вони вибрали своїми послами двох сотників: черкаського Івана Барабаша і чигиринського Зиновія Богдана Хмельницького.

Зиновий Богдан був сином козацького сотника Михайла Хмельницького. В молодости вчивсь він у Ярославію (галицькім) у єзуїтів і одержав на свій час гарне образованє. Отця його вбито в Цецорській битві, нещасній для Поляків, де поляг іх гетьман Жолківський. Зиновія, що брав уділ в битві разом з отцем, взяли Турки в полон; він був через два роки в Царгороді, навчивсь там турецького язика і східних обичаїв, що йому опісля стало в пригоді. Коли Польща помирилась с Турцією, Зиновий вернув до

рідного краю, служив у козацькій службі и осягнув чин сотника. Єсть вість, що він був під Смоленськом в 1632 р. и дістав од Володислава шаблю за хоробрість*).

Для перегляду козацьких жалоб назначено сенатора и воєводу брацлавського Адама Кисіля, православного пана, що вважав себе знатним оратором и искусним дипломатом. Він почав хитрувати с козаками и тягати їх, стараючись успокоїти реєстровців обіцянками гроший, а найважнійше добиваючись виключеня з реєстру лишніх козаків и повернення їх під власть своїх папів. Старшим над реєстровими козаками був тоді Василь Томиленко, чоловік старий, перішущий, але тим не менше щиро прихильний козацькій справі. В тім часі, як він радив с Кисілем, новий проводир самовольних козаків Павлюк, напав з Січи на Україну з 200 людьми, забрав у Черкасах цілу козацьку артилерію и повернув назад в Січ, а відтам писав, вговорюючи козаків реєстрових, щоб злучилися з „виписчиками“ и одностайно боронилися против Поляків. Томиленко вагався, а Кисіль, — котрий після власного свого признаня робив розлад між козаками, — зібрав кружок реєстрових козаків и зложив з них раду над рікою Русавою. Ся рада скинула Томиленка и вибрала гетьманом переяславського полковника Саву Кононовича (Кононенка), родом Москаля, прихильного панським поглядам. Разом з Томиленком скинули й інших старшин, тільки лукавий писар Онушкевич лишився при своїм уряді. Павлюк, дізнавшись про такий переверт, післав свого товариша, чигиринського полковника Карпа Скидана, з відділом у Переяславль, а сам став з війском коло Крилова. Скидан війшов нічу в Переяславль, спіймав Кононовича, писаря Онушкевича, новонастановлених старшин и привіз їх у Крилів. Козаки осудили їх и розстріляли. Гетьманом вибрали Павлюка. Томиленко добровільно відступив ёму первенство и зістав ёго товаришем и другом.

Павлюк розіслав универсал по всіх городах, місточках и селах и завзивав цілий руський народ до повстаня:

„Наказуємо вам и вговорюємо вас, щоб ви всі одностайне, від малого до великого покинули свої діла и без проволоки збиралися до мене.“

На поклик Павлюка найперше відозвалися лівобіч Дніпра так звані нові слободи, а потім и правобіч розлягся, як каже ровес-

*) Так говорить одна українська літопись и додає, що в двадцять два роки, коли він став підданим Олексія Михайловича, то говорив: „шабля ся осоромляє Богдана“.

ник, крик: „на свободу, на свободу!“ Одні втікали до Павлюка; другі творили ватаги, кидались на панські двори и забирали там запаси, коний, оружа... Сам Павлюк, розіславши универсал, поїхав в Січ збирати Запорожців, а начальство в Україні поручив Скиданови. Всі реєстрові полки, один за другим, перейшли на сторону повстання. Скидан заложив свій табор в Мошнах (черкаського повіту). Конецьпольський вислав против козаків свого товариша Потоцького.

Грудня 6-го 1637 р. наступила битва коло села Кумейки. Русини бились запекло; та сильний холодний вітер віяв їм в лице; їх розбито и вони втекли к Дніпрови и стали в місточку Боровицях. Прибув Павлюк; але козаки зворушились против ёму за те, що він не в пору пішов на Січ и пропустив слушний час. Кисіль, що був с Потоцьким, вговорив козаків, щоб видали Павлюка и ручив, що король простить їм. Реєстрові козаки скинули Павлюка з гетьманства, викликали гетьманом одного из старшин Дмитра Томашевича-Гуню, але Гуня не годився на старшинство ціною видачі своїх товаришів. Тоді реєстрові козаки спіймали Павлюка, Томиленка и якогось-ще Івана Злого и привели Потоцькому.

Заключили с польським начальником умову: козаки обіцяли слухати польського правління. Умову сю підписав Зиновий Богдан Хмельницький, що був уже тоді генеральним писарем. Потоцький настановив над козаками старшим Іляша Караїмовича. Гуня, Скидан и інші втекли.

Павлюка, Томиленка и Злого привезли в Варшаву. Надармо Кисіль просив перед соймом, щоб дарували їм жите, відкликуючись на свою поруку. Ёго протесту не послушали. Козацьким проводирам відтяли голови.

Потоцький тимчасом, скінчивши на Україні, почав немилосердно карати бунтівників. Ціла дорога від Дніпра до Ніжина була уставлена посадженими на кіл хлопами. Але тоді, як Потоцький карав сотнями бунтівників и кричав: „я з вас воскових зроблю!“, Русини сміло говорили ёму: „Коли ти, пане-гетьмане, хочеш карати винуватих, то посади на кіл разом цілу праву и ліву сторону Дніпра.“

Ледво що зачалася весна 1638 р., а вже по цілій Україні рознеслася вість, що з Запорожа йде нове військо. Там вибрали гетьманом Полтавця Остринина. З ним пішов Скидан. Народ юрбою горнувся до них з усіх сторін. Потоцький виступив против них и поніс поражку під Голтвою. Та між козацькими проводирами не

було ладу. Поляки, уладнавшись після поразки, атакували Остранина під Жовнином, коло Дніпра. Острианин утік з війська в московську державу. Козаки вибрали старшим Дмитра Томашевича-Гуню. Реєстровці не пристали тоді до повстання, тому що були с польським війском и під проводом начальників, котрих настановили Поляки. Гуня від половини червця до половини серпня завзято тримався против Поляків, годився миритись, та не инакше, як на основі хоч троха користних умов. Наконєць козаки зложили оружа. Гуня втік в московську державу. Скидан, що ще перше виправився за Дніпро для зібраня нових сил, попався в полон.

С того часу Поляки, хоч лишили реєстрових козаків в прежнім числі, але давали їм начальників из стану шляхоцького. Замість гетьмана настановили в них комисара, якогось Петра Комаровського; генеральний писар Зиновий Богдан Хмельницький втратив свій уряд и зістав як перше чигиринським сотником. Щоби затамувати побіг народу за пороги, відновлено Кодак. Оповідаять, що Конєцпольский, приїхавши оглядати відбудовану твердию закликав до себе козацьких старшин и глумливо спитав їх: „як вам здається Кодак?“ — „Manu facta, manu destruo“ (що людськими руками зроблено, то й людськими руками збудеться) — відповів Хмельницький.

Поляки прийшли до переконаня, що для погамованя бунтовливости загноздженої між руським народом, треба братися до строгих способів; за найменшу пробу повстаня карали дуже варварським способом: „и муки фараонові—говорить українська літопись—нічого не значать против ляцького тиранства. Ляхи дітий в кітлах варили, жінкам видерали груди колодою и заподівали инші невисказані муки.“*)

Козакам вже трудно було починати повстанє. Самих реєстрових козаків майже замінили в хлопів и вони робили паньщину на своїх начальників шляхоцького стану. Инний зворот надано руській справі на дворі короля Володислава.

Сей король, с природи розумний и діяльний, був недовольний своїм положенєм, що засуджувало ёго на безчинність; важна була для ёго анархия, що панувала в ёго королівстві. Ёго само-

*) Повність сих вістей потверджують також сучасні великоруські звістки: „польскіє и литовскіє люди ихъ христіанскую вѣру нарушили и церкви ихъ, людей собирая въ хоромы, пожигали, и пищальное зелье, насыпають имъ въ пазуху, зажигають и соещы у женъ ихъ рѣзали...“

любство дізнавало неустанно пониження від гордих панів. Король бажав зачати війну с Турцією. Після загальної думки сучасних укривалося за тим бажанєм друге: скріпити через війну свою королівську власть. Хоч нема ніяких письменних зізнань з ёго стороны в сім замірі, та вся шляхта від малого до великого була об тім переконана и вважала канцлера Оссолинського спільно винуватим с королем. Впрочім канцлер хоч и потакував замірам королівським, то все ж не був певним чоловіком, щоб іх сповнити. Се був розкішний, плеканий, суєтний, тривожливий аристократ, умів складно говорити, та не мав снаги боротися против бездоля, а, найбільш дбаючи про себе самого, в небезпечности готов був перейти на противну сторону.

В 1645 р. прибув до Польщі венецький посол Тепло, щоб наклонити Польщу вступити з Венецією в союз против Турків; обіцяв він з венецької стороны значні суми грошеві а найбільш домагався, щоб польське правліне дозволило козакам розпочати морські походи на турецькі береги. Папський нунцій також заохочував короля до війни. Сподівались уділу господарів молдавського и волоського, мали надію на семигородського князя и на московського царя. С початком 1646 р. польський король заключив з Венецією умову; Тепло видав королеви 20.000 таларів на збудованє козацьких чайок; король завізвав до Варшави чотирох козацьких старшин: Іляша Караїмовича, Барабаша, Богдана Хмельницького и Нестеренка. Хмельницький недовго потім був у Франції, де радився з графом Дебрежи, настановленим послом в Польщу, що до приставки козаків у французьке військо. Потім 2400 охочих козаків виправилося до Франції и в 1646 р. брали уділ при дозбутю Динкерка в Испанців.

Король бачився с козацькими старшинами нічу, прийняв іх ласкаво, обіцяв побільшити число козаків до 20.000 крім реєстрових, наказав збудувати чайки и дав ім 6000 таларів, обіцяючи заплатити в протягу двох літ 60.000.

Усё то діялося нишком, та не могло довго задержатися в тайні. Король видав так звані зазивні листи, щоб зтягати військо за границею. Зтяг ишов зразу скоро. До Польщі стали прибувати німецькі жовняри, що брали уділ в тридцятилітній війні и не привикли повдержуватися самоволі. Шляхта, що шильно дивилась за непорушностю своїх привилеїв, стала кричати против короля. Сенатори твкож підняли наріканя. Королеви нічого не позіставало, як віддати свої заміри під осуд сойму.

У вересню 1646 р. зібрались наперед соймики по воеводствах. Шляхта всюди показалаь неохочою до війни и толкувала як найгірше королівські замисли. „Король — кричали на соймиках — задумує про війну, щоб зібрати військо, взяти ёго під своє начальство и за ёго помочю зменшити шляхоцькі вольности. Він хоче хлопів обернути в шляхту, а шляхту в хлопів.“ Повстали найдивоглядніші вигадки; була поговірка, що король хоче зладити різню в роді Вартоломеевої ночі; Оссолинського називали зрадником отчини.

В листопаді зібрався сойм у Варшаві. Всі одногласно закричали проти війни. Королеви треба було піддатися волі сойму и наказати роспустити наwerbоване військо, а козакам заказати робити чайки. Короля зобовязали, щоб не збирав наперед війська и не входив у союзи с посторонними державами без волі Речи Посполитої.*)

Козацькі старшини, Караїмович и Барабаш, вбачаючи, що замір королівський не вдається, сховали королівську привилегию на побільшене козаків и будоване чаёк. Хмельницький хитрощами дістав сю привилегию в свої руки. Розказують, що він запросив у свій хутір Суботово козацького старшого (незвісно чи Караїмовича, чи Барабаша) и підпоївши ёго, взяв у ёго шапку и хустину и вислав чуру свого до жінки старшого за привилегию. Пізнавши річи свого чоловіка, жінка видала важне письмо.

Вслід за тим с Хмельницьким приключилася подія, що мала, здається, звязь з захопленем привилегії. Ёго хутір Суботів (8 верстов од Чигирина) дістав був в дарі ёго отець од прежіёго чигиринського старости Даниловича. В Чигирині був уже инший староста Олександр Конецьпольский, а в ёго підстаростою шляхтич Чаплинський. Сей випросив собі в Конецьпольского Суботів-позаяк Хмельницький не мав документів на посідане. Коли староста Конецьпольский на се призволив, Чаплинський, після польского звичаю, напав на Суботів під той час, як Хмельницького не було дома; и як десятилітний хлопець, син Хмельницького, ёму сказав щось нечемного, казав він ёго вибити. Слуги так немилосердно сповнили сей приказ, що хлопя вмерло другого дня. Після деяких вістий, крім того, Чаплинський звінчався після уставу римсько-католицької церкви з другою жінкою Хмельницького, котру

*) Після замітки Тєпола, королеви треба було тільки підкупити кількох послів, щоб скликати сойм, позаяк в Польщі голос одного посла вносив рішене цілого сойму. Та король не рішився на те, тому, що боявся межнуєобиць. Крім того він старався піддержувати для себе прихильність нації в наді, що Поляки виберуть ёго сина.

Хмельницький взяв по смерті першої своєї жінки, Ганни Сомко.*) Та об сій вісти про жінку можна сумніватися.

Хмельницький запізвав перед суд Чаплинського, та не міг нічого вдіяти, тому що не мав письмених документів. В польськiм суді тогочаснім трудно було козакови правуватися с шляхтичом, котрого поперав знатний пан.**)

Тоді Хмельницький зібрав до трийцять козаків и став з ними радитись, як би покористуватись привилегиєю королівською, одновити силу козацтва, вернути свободу православній вірі и захистити руський народ од самоволі польских панів. Один сотник, що був на сих сходинах, доніс об тім на Хмельницького. Коронний гетьман Потоцький казав увязнити Хмельницького. Та переяславський полковник Кречовський, котрому віддали Хмельницького під надзiр, випустив увязненого. Хмельницький утік верхом через степ в Запорозьку Січ, що була тоді на „Микитинім Розі.“

Тут застав Хмельницький не більш як триста юнаків, але вони дали поклик и стали з різних дніпрових островів и берегів збиратись утікачі, що там проживали. Сам Хмельницький удався на Крим. Він показав ханови привилегию короля Володислава. Хан Ислам-Гирей побачив ясні докази, що польський король загадував війну против Криму и Турції; крім того хан був уже лихий на короля за те, що вже кільканайцять літ не діставав с Польщи належних грошей, котрі Поляки називали подарунками, а Татаре вважали данною. Нагодився Татарам гарний и вигідний повід, щоб дістати добичи. Однак хан сам не виступив на Польщу, хоч обіцяв се с часом вчинити, тільки позволив Хмельницькому закликати с собою кого-небудь з мурз. Хмельницький запросив Тугай-бея, перекопського мурзу, славного своїми наїздами: в Тугай-бея було до чотири тисяч Ногайців.

Се діялось зимою с 1647 на 1648 рік. Коронний гетьман Миколай Потоцький и польний (єго помічник) Мартин Калиновський збирали військо, звивали панів, щоб ишли ім на поміч з своїми oddілами, котрі, після тодішнього звичаю, пани держали в себе під назвою надворних коменд. Між тим заходився Потоцький, щоб якими-будь хитрощами виманити Хмельницького з Січи и вислав до єго письма в Січ. Та всі єго заходи в сім згляді не вдалися.

*) Матери синів Хмельницького Тимоша и Юрія и дочок: Стехи и Катерини.

**) Зберігся переказ, записаний в сучасних літописях, та за правдивість єго годі ручити. Оповідається, неначе б Хмельницький удавався до короля и Володислава сказав єму: „ви воєвники и носите шаблі; хто вам загаує за себе стати?“

Між тим руський народ готовився до повстання. Козаки перебрані то вбогими, то богомольцями, ходили по селах и намовляли мешканців то отворити козакам Хмельницького ворота городські, то насипати піску в польські пушки, то втікати в степ в ряди воєвників запороських. Поляки уживали строгих способів: заказували ходити юрбами по улицах, збиратися в домах, забирали в мешканців оруже, або відкручували в їх оружю замки, жорстоко мучили и карали тих, кого підозрівали о порозумінє с Хмельницьким. Потоцький заявив своїм универсалом, що кождий, котрий втік на Запороже, відповідає жизнью своєї жінки и дітей. Такі поступки вийшли на шкоду Полякам и роздражили руський народ, що й без того їх не навидів. З лівої сторони Дніпра було наручнійше втікати и відси спішили ватаги до Хмельницького. Весною у ёго зібралось до осьми тисяч. В цвітню дійшла вість до начальників польского війська, що їх ворог виступає з Січи; замість того, щоб ити на ёго з усім своїм війском, вони вислали против ёго реєстрових козаків з їх начальниками Дніпром на байдаках (великих суднах) а берегом невеликий одділ кінниці під пачальством молодого сина коронного гетьмана Степана с козацьким комисарем Шембергом. „Сором — говорив тоді коронний гетьман — посилати значнійше війско против якої-небудь пікчемної шайки підлих хлопів.

Козаки, пливучи на байдаках Дніпром, дісталися 2-го мая до урочища, званого „Камінним Затеком“ и задержалися, вижидаючи польского відділу, що йшов берегом. Частина козаків вийшла на берег. Нічу с 3-го на 4-го мая з'явився до них післанець Хмельницького, козак Ганжа, и смілою промовою розохотив їх, и так вже спосібних до повстання. Полковник Кречовський, що був у висланім реєстровім війську, с своєї сторони підмовляв козаків до Хмельницького. Реєстровці втопили своїх шляхоцьких начальників, що годили панській власти; між ними згинули Караїмович и Барабаш. В ранці всі злучилися с Хмельницьким.

Скріпивши реєстровими козиками своє війско, Хмельницький розбив 5-го мая польский одділ над потоком, званим „Жовті Води“. Син коронного гетьмана Степан умер з ран; инших панів узяли в полон; між полоненими було тоді двох знатних опісля людей: перший був Степан Чарнецький, котрому суджено було статися искусним польским воєвником и жорстоким мучителем руського народу; другий був Иван Виговський, руський шляхтич; попавши в полон, сей чоловік так умів підольститись Хмельницькому,

що в короткім часі став генеральним писарем и найважнішим порадином гетьмана.

Головне польське військо стояло недалеко Черкас, коли оден ранений Поляк приїс сюда вість про поражене висланого в степ одділу. Потоцький и Калиновський були в незгоді між собою и робили роспорядження на перекир оден другому, згодились однако на то, що треба ім відступити близше до польських границь. Вони відступили від Черкас и добилися до города Корсуня, над рікою Росю; тут вони зачули, що Хмельницький вже недалеко, и рішилися задержатись, щоб вийти в битву; але 15-го мая появился Хмельницький під Корсунем; сіймані козаки наговорили Полякам багато прибільшених вістий про скількість и сили війська Хмельницького. Калиновський готов був вдатись у битву; Потоцький не позволив и казав уступати такою дорогою, щоб вигідно було видобутись од неприятеля. Поляки взяли собі за провідника одного руського хлопа, котрого, як видно, зпарошино підіслав Хмельницький. Між тим, обчислюючи наперед, куда Поляки підуть, козацький начальник вчасно вислав своїх козаків и казав ім при збєчи з гори в долину, звау „Крута Балка“, обрізати гору и зробити кручу, котра б загородила дорогу везам и коням. План удався як не можна лучче. Поляки с цілим своїм табором попались просто в се нещасне місце, тоді зовсім поросле лісом, и в тім часі на них ударили з усіх сторін козаки и татаре; їх цілком поразили. Оба начальники попалися в полон; ціла артилерия, всі запаси и худоба дісталися витязям. Шляхтичі, що складали військо, не змогли втечи. Хлопи ловили їх, убивали або приводили до козаків. Хмельницький віддав польських начальників Татарам в полон, щоб їх захопити до дальшої помочи козакам.

Корсунська побіда була незвичайно важною, ще небувалою в своїм роді подією; руському народови як би нараз відкрились очи: він побачив и пізнав, що ёго гнобителі не так могуті и непобідимі; панська пиха впала під односердними ударами рабів, що рішилися наконець скинути с себе ярмо неволі.

Після сеї першої побіди Хмельницький спинився и виправив у Варшаву козацьких послів з жалобами и поясненнями, та в сю саму пору захопила смерть короля Володислава в Меречи, що дала повід до поговірок про отруту.

В Польщі наступило безкоролівство, припадав новий вибір короля.

На усиьну просьбу брацлавського воеводи Адама Кісіля, що бажав як-небудь протягнути час, Хмельницький згодився всту-

пити в переговори и до вересня не йшов з військом дальше на Польщу. Однак мало довіряв він можности примиреня с Поляками и тому написав грамоту до царя Олексія Михайловича, в котрій заявляв бажане вступити під власть єдиного руського володаря, щоб сповнилося, як він виражався, „із давнихъ лѣтъ глаголемое пророчество“. Він вговорював царя, щоб користав с часу и вирушив на Польщу и Литву тоді, як козаки будуть напирати на Ляхів з иншої стороны. Московський царь не покористувався тоді пригідним случаем, а сам Хмельницький дармо втеряв кілька місяців на безхосенних переговорах с Кисілем и ёго товаришами, що повнили службу комисарів.

Южноруський народ зовсім не так споглядав на обставини, що захопили ёго. Як тільки розійшлася вість про побіду над польським військом, у всіх сторонах руської землі, що підлягала Польщі, навіть и в Білорусі, що більше привикла до угніту, як Южна Русь, вибухло повстанє. Хлопи збирались в шайки, звані тоді загонами, нападали на панські оселі, бурили їх, убивали владільців и їх дозорців, вигубляли католицьких духовних; діставалось и унітам и всякому, кого тільки підозрівали о прихильність Полякам. „Тоді—після замітки сучасного літописця — гинули православні ремісники и купці за то тільки, що носили польску одіж, и не оден чванько заплатив житем за те, що, після польского звичаю, підголював собі голову.“ Убийства відбувалися з варварськими муками: здирали з живих шкіри, роспилювали на половину, били на смерть палками, пекли на вуглях, обливали кипятком, обмотували голову и потім спускали лук, так що у жертви вискакували очи; не було пощади и немовлятам. Найстрашнійше завзяте показував нарід на Жидах; вони були засуджені на конечне винищенє и всяке милосердє для них уважано яко зраду. Звоі закону витягали из синагог: козаки гуляли на них и пили горівку, потім клали на них жидів и різали без милосердя; тисячі жидівських немовлят кидали в криниці и засипали землею*). Після переказу сучасних

*) В Ладичині, після вісти ровесника, козаки положили кілька тисяч звязаних жидів на лузі, спершу райли ім прийняти християнство и обіцяли пощаду, але жиди відказались; тоді козаки сказали: „Так ви самі винуваті; ми повбиваємо вас за те, що ви насміялись з нашої віри“. И потім всіх поубивали, не пощадивши ні роду ні зросту. Страшні убійства жидів случилися в Подоннім, де так багато їх вирізали, що кров лялає потоками через вікна домів. В иншій місці козаки різали жидівських немовлят и перед очима їх родителів приглядалися внутрешностям зарізаних, насміваючися над звичайним у жидів розділюванєм мяса на кошер (що можна їсти) и тref (чого не можна їсти) и про одних говорили: се кошер — їдьте! а про других се тref — киньте псам!

згнуло їх в Україні тоді до сто тисяч, не лічачи тих, що померли з голоду и безвідя в лісах, болотах, в підземних сховках, и потонули в воді підчас даремного побігу. „Всюда по полях, по горах лежали тіла наших братів, — говорить сучасний жидівський рабин: — не було ім спасеня, тому що гонителі їх були бистрі, як орли небесні.“ Тільки ті спасли себе, що из страху о жизнь прийняли християнство: таким Русини прощали всё давне и лишали їх живими з їх майном; та вихрести скоро оголошувалися жидами, як тільки минала небезпечність и вони могли вибратися з України.

Всё польске, всё шляхоцьке в Полудневій Русі якийся час було перейняте якимсь безглуздим страхом, не боронилось, лиш втікало. Пани, що мали в себе оружні коменди, не в силах були и не рішались виступати против народнёго повстаня. Тільки оден с панів не втеряв тоді відваги: се був Єрема Вишневецький, син Михайла и волоської княжни з дому Могил. Він родився в православної вірі, та єзуїти навернули ёго в католицтво и став жорстоким ненависником и гонителем усёго руського. В початках повстаня Вишневецький жив у Лубнах, лівобіч Дніпра, де в ёго як и правобіч, були просторі добра; він мусив з своєю комендою, що складалися из шляхти удержуваної ёго коштом, перейти на правий берег и почав у своїх добрах карати бунтівників с такою самою нелюдською, яку обявляли розлючені хлопи над Поляками и Жидами, видумував найбільш вигадливі кари, веселився муками, що відбувались перед ёго очима и промовляв: „Мучте їх так, щоб вони чули, що умирають!“ Своім прикладом потягнув він за собою кількох панів и разом з ними почав ставити опір народови, боровся кілька разів с численним одділом руських хлопів и козаків під проводом Кривоноса, та мимо свого завзятя не міг зломати ёго и виїхав у Польщу. Хмельницький вважав ёго своїм найпершим ворогом и жорстокости Вишневецького заподіяні руському народови подавав яко повід до зірваня распочатих переговорів.

Пани, що управляли справами підчас безкоролівства, зібрали військо з шляхти; начальства над тим війском добивався собі Вишневецький, та замість ёго назначено трёх начальників: князя Доминика Заславського, Олександра Конєцьпольского (сина недавно вмершого гетьмана Станислава) и Остророга. Хмельницький переcheкав літо и виправився против них у вересню.

Всёго війска, виставленого против Хмельницького було трицять шість тисяч. Польска шляхта тоді не визначалась духом воєвничим, вела в своїх добрах спокійне и веселе жите, хіснующи

з достатків, котрі приспориювала їм праця пригнобленого народу: у війську виставленім против Хмельницького, більша часть була таких, що тільки в перший раз виходили на війну. Навичка вважати хлопів неначе худобу спонукувала Поляків легкодушно дивитись на війну. „Против таких гольтіпак — говорили пани — не стоїть тратити куль; ми їх нагаями розженемо по полю!“ Інші так довіряли собі, що голосили таку молитву: „Господи, не помагай ні нам, ні їм, а тільки гляди, як ми розправимось с тим негідним хлопством!“ Польський воєнний табор стався зборним місцем, де Поляки їхали не воювати з неприятелем а поселитися и почванитися. Один перед другим старався виказати цінність своїх коний, богацтво упряжи, красу власних строїв, позолочені луки на сідлах, шаблі з срібними вирізуваннями, чап्राки вишиті золотом, бархатні кунтуші, підбиті дорогими футрами, на шапках китиці, засіяні дорогоцінними камінями, чоботи з срібними и золотими острогами, — та найбільш пани силкувалися визначитись оден перед другим роскошю стола и кухні. За ними везли в табор величєнні склади посуду; їхали юрби слуг; в богатоукрашених панських шатрах блищали литі кубки, чарки, тарілки, навіть умивальні и таци були срібні; в таборі сім було, після замітки ровесників, більше срібла, як олова. Привезли пани с собою бочки з угорським вином, старим медом, пивом, запаси їдла, цукрів, всяких ласощів, везли за ними богаті постелі и ванни; одним словом, се був зїзд для розвеселєня панів. З рана до вечера виправляли бенкети з музикою и танцями. Між тим, незлічена прислуга, що прибула с панами догаджувати їх вигадкам, и наємні жовніри, котрі забрали платню наперед и її ростратили, — робили різні напасти сусідним мешканцям, грабили їх, и мешканці говорили, що оборонці, за яких видавали себе сі воєнні люди, гірше їх нищать, як козаки, котрих Поляки старалися представити неприятелями народу и бурителями.

Вересня 20-го приближився Хмельницький до того розкішного польського стану; маленька річка Пилявка відділяла козаків од Поляків. По незначній потиці, руські полоненники настрашили Поляків, що в Хмельницького йшло величєнне військо и що він от-от дожидає хана з ордою. Се викликало такий загальний и наглий переляк, що в ночи всі повтікали с табору, покинувши своє майно на волю неприятеля. В ранці Хмельницький ударив на втікаючих: тоді змоглось замішанє, Поляки кидали оруже, кождий кричав: стійте! а сам утікав; полишали ранених и полонених; інші подушились в натовпі. Витязям майже без вистрілу дісталось

сто двайцять тисяч возів с кіньми; стяги, щити, шеломи, срібна посуда, соболеві футра, перські тканини, умивальні, постелі, ідо, сласті, — всё лежало в неладі; вип и горівки було тільки, що при звичайнім ужитку сталоби для цілого війська на місяць... Хлопи кинулися на дорогоцінності, ласощі, вина — и се дало змогу Полякам втечи. Хмельницький посунувся під Львів, не добував однак сёго города приступом, а тільки зажадав від мешканців окупу двіста тисяч золотих для заплати Татарам, що помагали козакам*). С під Львова вирушив Хмельницький 24. жовтня як Замостю в глибину вже справдешнієї Польщі. Під Замостем стояв він до половини листопада.

У Варшаві між тим одбувався вибір нового короля. Сим разом близкість козаків не позволяла панам проволікати вибору цілі місяці, як перше случалося: потреба голови для держави була дуже очевидна. Хмельницький из своєї сторони вислав на сойм депутатів од козаків.

Було тоді трёх кандидатів на польський трон: семигородський князь Ракочий и двох синів покійного короля Зигисмуца III., Кароль и Ян-Казимир. Семигородського князя усунули перше всіх; з двох братів узяла верх партія Яна-Казимира, козацькі депутати тако ж ёго поперали; Оссолинський склонив многих на сторону Яна-Казимира, впевняючи, що инакше Хмельницький буде воювати за того королевича. Справа між двсма братами залагодилася так, що Кароль добровільно відступив од своїх заходів на користь брата. Вибрали Яна-Казимира не зважаючи на те, що був перше езуїтом* и дістав од папи кардинальський капелюх. Що нахилило Хмельницького бути по стороні сёго короля — незвісно, як рівно ж тяжко тепер означити, в якій степені Хмельницький бажав сёго вибору. Тим не менше Хмельницький показував велике вдоволене, коли почув про вибір Яна-Казимира. Ёму привезли 19-го листопада від короля нисьмо с приказом застановити війну и вижидати королівських комисарів. Хмельницький зараз повернув од Замостя з усім війском назад в Україну.

Хмельницький останніми часами поступав против загальної народнїї волі. Повставший нарід домагався, щоб він провадив ёго

*) Город, недавно що перед тим гарно обдертий панами, що втікали с під Константинова, не міг дати чистою монетою більше як шісенайцять тисяч золотих а решту доплатив товарами и річами зібраними після розділу с поміж мешканців, так що неодному бідняці довелося розлучитись з останнєю дорогою річю, котру він беріг про чорний день.

на Польщу. Хмельницький вже с під Львова думав був вертатися, та тільки зважаючи на крик народу ходив під Замость. Хмельницький міг ити просто на Варшаву, навести страх на цілу Річ Посполиту и змусити панів, щоб згодилися на найкрайніші уступки; він міг би вчинити корінний переверт в Польщі, збурити в ній аристократичний порядок и положити початок новому порядку, так державному, як и суспільному. Та Хмельницький на то не відважився. Він не тільки не родився, але и не приготувався до так великого діла. Почавши повстане в крайности, зберегаючи власну жизнь и відомщаючись за своє майно, він як сам потім признавався, опинився на такій висоті, про котру й не мав и тому опісля не міг вести діла так, як ёму доля вказувала. Доба Хмельницького в тих відносинах подає оден с тих случаїв в исторії, коли народня маса инстинктом вбачає, що треба в даним часі робити, та її проводирі не мають снаги ввести в діло того, що народ чує, чого він домагаєсь. Хмельницький був сином свого віку, присвоїв собі польські понятя, польські суспільні привички и вони то в нім проявилися в рішущій хвилі. Хмельницький почав діло гарно, та не повів ёго в пору дальше, як було треба. В перших часах зробив він историчну похибку, за котрою слідував ряд инших и таким робом повстане Полудневої Русі пішло иншою дорогою, а не тою, куда ёго вели спершу обставини. Побачимо, як Хмельницький став навпаки народови и в відносинах суспільного идеалу, утвореного народнєю масою в ёго часі.

Хмельницький вернувши с під Замостя прибув найперше в Київ. При гомоні дзвонів и громі пушок він в'їхав в піврозвалені Ярославіві Золоті ворота и під стінами св. Софії повитали ёго митрополит Сильвестер Косів, духовенство и київські городяне. Бурсаки співали ёму руські и латинські пісні, величали ёго спасителем народу, руським Мойсеєм. Тут дожидав ёго дорогой гість, Паисий, ерусалимський патріарх, що іхав у Москву. Він именем православного світа на Сході приносив Хмельницькому привіт с побідами, дав ёму одпущенє гріхів, побуджував до нової війни против латиньства. Гетьман був в тім часі чогось сумний. В ёго характері стало проявлятись щось дивного: він то постив и молився, то віддавався пиятиці и співав думи свого утвору; то був ласкавий и однакий в обходженю з усіми, то знов ставав строгий и гордий; то молився Богу, то радився с чарівницями.

С Києва він виїхав у Переяславль и там оженився. Жінкою ёго, як кажуть, сталася Чаплинська. Про прежнєго її чоловіка всі-

ляко говорять жерела: після одних він ще жив, після інших був убитий. Додають до того, що Чаплинська була кумою Хмельницького, и що патріарх Паисій розрішив ёму таке недозволене звичане. Та єсть також вість одного из сучасних, що незвісно довідно: чи справді ся Чаплинська була жінкою того, котрий відобрав у Хмельницького Суботів, чи инша, східна з нею по фамиліі?

В Переяславлі з'їхалися до Хмельницького послы сусідних держав, що гляділи своїх користий в звязи з ростючою потугою козаків. С Турціи прибув посол од везира, що упрямляв державою за малолітнёго султана и предкладав Хмельницькому союз против Польщи. Тоді заключено договор, після котрого козаки могли свобідно плавати по Чорному морю и Архипелягови с правом безоплатної торгівлі на сто літ. Козаки обовязувались не нападати на турецькі городи и боронити їх. Семигородський князь Юрій Ракочий предкладав Хмельницькому вступити в союз и вирушити разом на Польщу, щоб добути корону для Юрія; за те Юрій обіцяв свободу православної віри у всіх краях польських, а самому Хмельницькому удільну державу в Україні с Києвом. Прислали до Хмельницького послів господарі молдавський и волоський також с предложенем дружби. Хмельницький дізнавшись, що в молдавського господаря єсть дочка, просив її руки для свого сина. Прибув посол царя Олексія Михайловича, Унковський, привіз після звичаю в дарі футра и ласкаве слово від царя; та цар ухилився від розриву с Польщею и бажав успіху козакам тільки в тім случаю, коли поводом до повстаня у них справді була тільки віра. Наконєць, в лютім прибули в Переяславль обіцяні від нового короля комисари: сенатор Адам Кисіль, ёго племянник, новгородсько-сіверський хорунжий Кисіль, Захар князь Четвертинський и Ондрій Мясковський з їх свитою. Останній лишив дуже цікавий опис стрічи с Хмельницьким.

Комисари привезли Хмельницькому від короля грамоту на гетьманство, булаву обсыпану сафирами и червоне знамя з образом білого орла. Хмельницький назначив ім послухане на площаді и зібрав козацьку раду; тут виразився народній погляд, що не хотів ніяких угод и стремів до рішущого розвязаня питаня між Русю и Польщею.

„На що ви, Ляхи, принесли нам сі дитячі забавки, — закричала юрба, — ви хочете нас підійти, щоб ми, скинувши панське ярмо, знов ёго наложили! Най щезають ваші облестні дари! Не словами а шаблями розсправимося. Пануйте собі у своїй Польщі, а Україна най нам козакам лишається“.

Хмельницький гнівно спинав народній гомін; та потім за обідом, в розмові с Кисілем и ёго товаришами, підпивши собі, виразив такі ж щирі чувства:

„Що толкувати — говорив він — нічого не буде з вашої комисії. Війна мусить розпочатися за дві або чотири неділь. Переверну я вас, Ляхів, до гори ногами, а потім оддам вас в неволю турецькому цареві. Най би король був королем: щоб король карав шляхту и дуків и князів ваших. Вчинить переступ князь, відрубай ёму голову; а вчинить переступ козак — и ёму то само зроби. От буде правда! Я хоч собі невеличкий чоловічок, та от Бог міні так дав, що я тепер самовладний володарь руський! Коли король не хоче бути вольним королем, ну як ёму вгодно.“

Адам Кисіль висилав перед козацьким проводирем всю свою красомовність, обіцяв побільшене козацького війська до п'ятнадцяти а навіть до двадцяти тисяч, наділене ёго повими землями, давав позволене ити козакам на невірних; але Хмельницький на то всё ёму сказав:

„Марні речі! Було перше зо мною об сім говорити; тепер я вже вчинив то, об чім и не думав. Зроблю то, що я загадав. Вибю з ляхської неволі весь руський народ! Перше я воював за свою власну кривду, тепер буду воювати за православну віру. Весь чорний народ pomoже міні по Люблин и по Краків, а я од ёго не відступлю. У мене буде двіста, триста тисяч війська. Орда вже стоїть на поготові. Не піду війною за границю; не підойму шаблі на Турків и Татар; буде з мене України, Поділя и Волині; доволі нашого руського княжества по Холм, Львів, Галич. Стану над Вислою и скажу тамошним Ляхам: „Сидіть, Ляхи! мовчіть, Ляхи! Всіх тузів ваших, князів там зажену, а як стануть за Вислою кричати, — я їх и там знайду! Не лишиться ані оден князь, ні одна шляхцянка на Україні; а хто з вас з нами хоче хліб їсти, той най війську запорозькому буде послушний и не виступає на короля.“

Слухаючи сю річ, пани, як самі потом говорили, здеревіли зо страху.

Полковники, що були при Хмельницькім, говорили крім того: „Вже минули ті часи, коли Ляхи були нам страшні; ми під Пиллявцями спізнали, що се вже не ті Ляхи, що перше бували. Се вже не Жолківські, не Ходкевичі, се якісь-там Тхоржевські та Зайончковські (від — *tchórz, zając*), діти, що нарядилися в желізо! Померли од страху, як тільки нас побачили.“

Однак по усильній просьбі польських комисарів, Хмельницький

подав Адамови Кисілю услів'я миру в такому зміслі: в цілій Русі знищити пам'ять и слід унії; уніяцьких церков зовсім не має бути, а римські костели тільки до часу; київському митрополиту дати перше місце в сенаті по примасі польським; всі уряди и достойнства в Русі мають бути обсажені православними; козацький гетьман має бути залежний тільки від самого короля; — жидам не дозволено поселятися в Україні. Наконець, в услів'ях поміщено, щоби Єрема Вишневецький не діставав начальства над польським війском.

Комисари відказалися підписати ці услів'я, в сущности досигь умірковані и відіхали. Предложенія Хмельницького викликали гнів в польським сенаті. В тих часах Поляки с фанатизму ні за що не рішались на знищене унії. Крім того домаганя Хмельницького загрожували панам на будущину втратою їх дібр и верховних прав на Русі.

Поляки виставили військо під начальством трьох проводирів: Лянцкоронського, Фирлея и Єреми Вишневецького. Крім того дали королеви право на зібране посполитого рушення т. є. загального узброєня шляхти: способу сього уживано тільки тоді, як краєви грозила крайна небеспечність.

В Україні лагодився цілий народ до війни. Хуторі, села и городи ставали пустою. Пахарь кидав свій плуг, надіючись пожитись коштом панів, на котрих перше робив; ремісники покидали свої майстерні, купці свої крамниці; шевці, кравці, теслі, винники, броварники, могильники (що копали сторожеві кургани), лазьники втікали до козаків. В тих городах, де було магдебурське право, шановні бурмистри, радні, війти и писарі покидали свої уряди и пішли до козаків, обголивши собі бороди (після тогочасного звичаю вояки голили собі бороди). „Так-то — замічає ровесник — диявол поглуумився з шановних людей.“ Зневага и посміх ожидали людей, що не брали уділу в повстаню; тільки каліки, старці, жінки и діти лишалися дома, та й то по більшій части слабий чоловік або бездітний старець, стидаючися лишитись без уділу в справі визволеня отчини, ставив за себе наймита. Хмельницький розділив їх на полки, котрих тоді утворено дванайцять правобіч Дніпра,* а двапайцять лівобіч.**) Та не всё військо було

*) Чигиринський, черкаський, лисянський, білоцерковський, паволоцький, уманський, калницький, канівський, животівський (інакше брацлавський), полісенський и могилівський. Простор, який займали ці полки, складали нинішні губернії: київська, волинська по р. Горинь, подільська, часть Червоної Русі и часть мниської губернії. Каменець, тверда, неприступна твердиня була ще в руках Поляків.

**) Переяславський, віжинський, чернігівський, прилуцький, ичанський, лубенський, ирклівський, миргородський, кропивнянський, галицький, полтавський и зінків-

с Хмельницьким; він виправив частину ёго в Литву підбурювати білоруських хлопів.

Хмельницький виступив с Чигириша в маю и йшов помалу, ожидаючи кримського хана. Ислам-Гирей злучився з ним в червцю на Чорнім шляху. В ёго війську були кримські гірняки, славні стрільці з лука, степові ногайці в кожухах шерстю на верх вивернених, котрі живилися кониною, нагрітою під сідлом; були й буджацькі Татаре, що зносили з задивляючою терпеливостю спекоту й голод и дивували своєю знаємостю безпримітного степу, спосібні, як говорили об них, довго сидіти в воді; були також с ханом Черкеси з голеними головами и довгими чубами. На поклик Хмельницького явилися лицарі з над Дону. Ніхто не просив наперед платні; кождий ишов без торгу на війну, сподіваючись розбити багату Річ-Посполиту.

Хмельницький з своїм полчищем обляг польське військо під Збаражем 30. червця (10. липця нового стилю) и держав ёго в облозі, надіючись примусити до здачи голодом и неустанною стрільбою. Поляки приготували собі так мало запасів, що в кілька неділь у них повстав голод. Роскішні пани мусили житися кіньським мясом; прості жовціри їли коти, миші, пси, а коли й тих звірят не ставало, то зривали шкіру з возів и обувля и їли, розварюючи в воді. Багато їх умерало; козаки знарошно кидали в воду трупи, щоб зопсувати її. Поляки доходили до такого положеня, в яким були їх батьки в Москві. Руські хлопи насміялися з них и кричали:

„Чи скоро ви, панове, будете збирати від нас данину? От вже цілий рік, як ми вам нічого не платимо; а може бути, задумаєте наложити нам яку панщину?... Піддавайтесь по лучче! а то дармо кунтуші свої замазали, лаячи по шанцах! Відай усе то

ський. Вони займали нинішню полтавську и чернігівську губернию и часть могилівської по Гомель.

Полки ділилися на сотні; сотня мала села и городи и звалась після назви якогось значнішого місточка. Інша сотня мала в собі до тисяч людей; сотня ділилась на курені. Верховне місце управи звалось військовою канцелярією; там разом з гетьманом засідала генеральна рада або військова старшина: обозний (начальник артилерії и закладана табору), осаул, писарь, судя и хорунжий (що ніс головне знамено). В кождім полку була полкова канцелярія и полкова старшина: полковник, обозний, писарь, судя и хорунжий. В сотні була сотенна канцелярія и сотенна старшина. Начальники куренів звались отаманами. Старщину вибирали на радах, а гетьман її потверджував. Сей лад в сущности здавна бував у козацькім війську, та сим разом розширився на цілу масу повставшого южно-руського залюдненя.

наше та й самі ви попадете в добичу голодним Татарам! От-що наробиш вам: очкові, та панщини, та процеси, та сухомельщини! Гарна вам була тоді музика, а тепер вам так славно в дудку заграли козаки!“

Кілька разів мали вже жовніри замір повтікати, хоч се значило йти всім на явну смерть, тому що хлопці не лишили б їх живими; — та цілий табор піддержував тоді воївний князь Єрема Вишневецький. За його радою оден шляхтич, именем Стомпковський причесався по мужицьки и взяв с собою письмо до короля; в ночи він переліз окопи, кинувся в став, що притикав з одної сторони до польского табору, переплив став, переліз поміж сплячих неприятелів, а при найменшій шумі припадав до землі и затаював одих, як роблять стрільці з медведем. Минувши неприятельский стан, він пустився на втікача, видаючи себе за руського хлопа, потім взяв почтові коні и дістався до місточка Топорова, де застав Яна Казимира.

Король дістав од папи благословене, посвящене знамя и меч, виїхав из столиці и поступав помалу, ожидаючи приходу з різних воєводств війск посполитого рушення. В його було двацять тисяч регулярного війска (а може й троха більше). Посполите рушене неустанно надходило одділами. Коли король дістав псьмо від осаджених и роспитав Стомпковського про положене війска, вирушив він на одсіч осаджених; та виправа його була трудна, бо дощі попусвали дороги. Поляки потім жалувалися, що ніяк не могли засягнути певних вістий про неприятеля: „Ся Русь — то всі до чиста бунтівники, говорили вони: — хоч печи їх, то вони правди не скажуть!“ Хмельницький на против знав про всі рухи неприятельські. Руські хлопці, що привозили запаси для королівського війска, удавалися потім до своїх братів козаків, щоб розказати їм про положене польского війска. Багато слуг повтікало від своїх панів до козаків.

Король прибув наконець до місточка Зборова, вже недалеко від Збаража. Зборівські міщане сей час дали знати Хмельницькому об королівській приході и обіцяли помагати йому. Лишивши піше війско під Збаражем, Хмельницький взяв с собою кінницю и разом с кримським ханом и Татарами виправився до Зборова.

В неділю, 5-го серпня (15. нов. ст.), Поляки стали переправлятися через ріку Стрипу. День був хмарний и дощевий. Козаки з ліса бачили, що робиться в неприятеля. Коли половина посполитого рушення вспіла переправитися, а друга зіставала на противнім березі и шляхтичі, не сподіваючись нападу, розложилися

обідати, — козаки и Татаре ударили на них и винищили всіх до останнього, що були на одній стороні ріки. Зараз потім розпочалася битва на противнім березі. Король заявив велику діяльність и виставлявся на небеспечність; та смерком Поляки збилися в свій табор, а неприятель оточив їх з усіх сторон.

В ночі хотіли пани яким способом випровадити тайком короля с табору, та Ян-Казимир одкинув се соромне предложене. За радою канцлера Оссолинського, король написав до кримського хана письмо, предкладаючи йому приязнь, в тій цілі, щоб його відтягнути од Хмельницького.

Ис сходом сонця битва відновилася. Козаки ударили на польський табор з двох сторін. Битва була кривава. Козаки вернулися в польський стан и добивалися вже до короля. Нараз всё змінилось. С козацького стану рознісся поклик: „Згода!“ Витязі одступили. Треба було однако ще багато часу, щоб погамувати розлючених вояків.

Зараз потім явився в польській табор Татарин с письмом од кримського хана. Ислам-Гирей бажав польському королеви щастя и здоровля, заявляв невдоволене с того powodu, що король не звістив його про своє вступлене на трон, и виразився так: „Ти моє царство ні за що мав, а мене не вважав чоловіком; тому ми прийшли зимувати в твої улуси и по волі Господа Бога лишимося в тебе в гостях. Коли тобі вгодно потолкувати з нами, то вишли свого канцлера, а я вишлю свого“. Прислав королеви письмо и Хмельницький, впевняв, що він зовсім не бунтівник, и тільки удався до великого кримського хана, щоб привернути для себе ласку королівську. „Вашій милости, — писав Хмельницький, — угодно було назначити замість мене гетьманом козацьким пана Забуського; звольте його прислати до війська; я сей час оддам йому булаву и знамя. Я з війском Запорозьким при виборі вашім бажав и тепер бажаю, щоб ви були потужнішим королем, як був св памяти брат ваш.“

Трудно рішити, що було причиною сього наглого застоповлення битви. Український літописець тогочасний говорить, що Хмельницький не хотів оддавати християнського короля в бисурманську неволю; Поляки приписують се діло найбільше ханови.

Перше заключено умову с ханом. Після тої умови польський король обовязався платити кримському ханови 90.000 золотих щорічно и крім того дати 200.000 золотих одноразово. Татаре називали се даниною; Поляки уразилися и говорили, що се „не

данина а подарунок.“ Татаре відповіли: „Всё одно, як називаєте, — даниною, чи подарунком, щоб тільки були гроші“.

Потім заключено умову с козаками. Установлено, що має бути війська козацького 40.000, с правом записувати їх с королівських и шляхоцьких дібр на обшарі, котру займають київське, брацлавське и чернигівське воеводство (нинішні губернії: київська, полтавська, чернигівська и частина подільскої). В займищі, де будуть жити козаки, не вольно кватирувати короншого війська и жити жидам: всі достоїнства и уряди в означених воеводствах даставатимуть тільки православні; езуітам не позволено жити в Києві и інших місцях, де будуть руські школи; київський митрополит засідатиме в сенаті; а що до знищення униї як в королівстві польскім, так и в великім княжестві литовскім виїде соймова постанова.

По заключеню умови, Хмельницького припустили 10. серпня (20. н. ст.) до короля (однако він взяв закладників на той час, коли мав виправитися в польскій табор). Він держався поважно, говорив хоча с шапою та сміло, виложив коротко насиля и кривди, котрі заподівали польскі пани и довели народ до повстаня. „Ми втратили терпеливість — виразився Хмельницький, — ми були примушені закликати чужоземців против шляхоцтва. Годі нас за то гудити, що ми берегли нашу жизнь и наше майно! И товарина ударить, як її мучать!“

Литовський підканцлер Сапіга, именем короля тут присутного, заявив, що забудуть про всё минувше.

Мирний договір вибавив остаток війська, що гинуло з голоду під Збаражем. Зараз потім видано росказ застановити війну и в Білорусі. Повстане прибрало було в сій стороні вже значний розмір, коли там явились с козаками два проводирі: Подобойло и Кречовський. Вони вспіли підбурити кількадесять тисяч хлопів, але польскій литовський гетьман Радивил, по великім з їх сторони опорі, знищив їх ватагу коло Річиці. Ранений Кречовський попався в полон, и щоб не дістатись на наругу витязеві, розбив собі голову до воза, на котрім ёго везли неприятелі, що ёго полонили.

Перші часи після заключеня були хвилею загальних радощів, добою небувалої народнїї слави. Скоро озирнулись Русини, стямилися від упоєня побіди; настали для них знов скорботи, клопоти, біда. Цілий минувший рік селяне не орали піль, бо служили в рядах козацького війська; багато набрали вони добичи, та всё то продавалося дешево московським и турецьким купцям; хліб

підскочив у ціні; тяжко стало бідним. Та се був початок скорбот: — тільки первоцвіт, як то кажуть. Показалося, що Хмельницький не так-то добре для народу зладив се діло, и що Зборівський договір, що до свого укладу, був зовсім неможливим так для Русинів, як и для Поляків, щоб ёго можна було берегти; обі сторони мусили ёго нарушити.

На підставі Зборівського договору митрополит Сильвестер Косів явився у Варшаву, щоб заняти своє почетне місце в сенаті. Та римсько-католицькі духовні стали нарікати и заявили, що вони самі лишать сенат, як рядом з ними буде допущений схизматик, ворог апостольської столиці. Митрополит мусив оддалитися. Ще менше можливим було знищене унії. Король дав 12-го січня грамоту, що потверджувала права церкви православної и нетикальність церковних и монастирських дїбр; під присуд київського митрополита звертали епархії: луцьку, холмську и витебську получену з мстиславською. Дозволювали відновляти православні церкви; лишали надзорови руського духовенства школи, друкарні и цензуру духовних книг. Та грамота короля Яна Казимира мало могла мати сили, так само як и сі, котрі надавав православної церкві король Володислав. Поки була унія, православна церква не могла бути вольною.

Права, забезпечені руському народови Зборівським договором, не могли вдоволити народу. Можна сказати, що договір сей був би відповідний, як би був заключений літ двацять назад; але усліва, в котрі поставила руський нарід сцена недавних бурливих подій, не відповідали статям сёго договору. Одвітно Зборівському договорови, Хмельницький заявлявся уложенем реєстру козацького війська; треба було записати до ёго сорок тисяч козаків. Хмельницький записав там кілька тисяч більше, як належало. Кожний козак вступав у козацтво с своєю родиною. Гетьман вибирав козаків найбільш з дїбр Вишневецького и Конецьпольского. Разом с козаком однадала од пана и та частина землі, котру займав и обробляв козак. Хмельницький відберав у панів цілі волости під позором, що пани захопили скарбові добра, и віддавав їх генеральній старшині и полковим урядникам. Таким способом творилася кляса рангових маєтностей, таких котрими володіли козацькі урядники, поки носили свій уряд. Для гетьманського уряду — на булаву, як говорено, — віддав король чигиринське староство. Крім того, Хмельницький захопив на свою користь богате містечко Млів, що приносило бувшому владільцеви своему, Конецьпольскому, до двох сот тисяч таларів доходу. Кожний ко-

зак був самостійним владільцем свого уділу, обов'язаний був за то служити у війську и був вольний од всяких інших тягарів и податків. Козаки були розділені на полки: всіх полків в 1650 р. було устанавлено шіснайцять*), и кождий полк означав край с полковим городом и сотенними городами и селами. В городах (Брац-

*) 1) *Брацлавський*, під начальством Данила Печая, в нинішніх повітах моголівським, ямпольським, значній часті винницького и брацлавського повіту. В нім містодось двацять и одна сотня. 2) *Уманський*, під начальством Осипа Глуха, в нинішнім повіті уманським, у східній часті гайсинського и липовецького и західній часті звенигородського. Ся земля влася Уманщиною. В ній було тринайцять сотень. Умань був ёго полковим городом. 3) *Калишівський*, під начальством Івана Федоренка, в нинішнім повіті липовецьким, в північній часті брацлавського, в північно-східній винницького, в західній часті таращанського и полудневій половині махнівського. Всіх сотень було в нім вісімнайцять. 4) *Чигиринський*, під начальством Федора Якубовича-Вешняка, в нинішніх повітах: чигиринським, звенигородським и західній часті кременчуцького. В нім було вісімнайцять сотень. 5) *Корсунський*, під начальством Лукиана Мозиря в нинішніх повітах таращанським и канівським. Ёго головним городом був Корсунь, одновлений по пожарі. В тім полку було девятнайцять сотень. 6) *Черкаський*, під начальством Яська Воронченка, в нинішнім черкаським повіті и в західній часті золотоноського. В нім було девятнайцять сотень с полковим городом: Черкаси. 7) *Канівський*, під начальством Семена Савича, займав правий берег Дніпра, повіт канівський и полудневу часть кнївського, с полковим городом Канівом; в нім було п'ятьнайцять сотень. 8) *Кнївський*, під начальством Антона Ждановича, займав більшу часть кнївського повіту, східну часть васильківського, радомисльський, овруцький повіт и західну часть остерського. Ёго полковим городом був Кнїв. Всіх сотень було сімнайцять. 9) *Білоцерковський*, під начальством Михайла Громики в повітах: сквирським, в західній часті васильківського и в північній таращанського. Місточко Біла-Церква було ёго сотенним городом. 10) *Кропивинський*, під начальством Филона Джеджалика, займав землі у східній часті золотоноського повіту, в західній часті лубенського, в східній часті пирятинського. Полковим ёго городом була Кропивна. Всіх сотень в нім було одинайцять. 11) *Переяславський*, під начальством Федора Лободи, на лівій стороні вздовж Дніпра, в нинішніх повітах: переяславським, остерським и полудневій половині козельцького. Всіх сотень було вісімнайцять; полковим городом був Переяславль. 12) *Прилуцький*, під начальством Тимоша Носача, в нинішнім прилуцьким повіті, займав незначну часть ніжинського. В нім було девятнайцять сотень. 13) *Миргородський*, під начальством Матея Гладкого, в нинішніх повітах: миргородським, східній часті лубенського, в лохвецьким, ромешьким, хорольським. В нім було шіснайцять сотень. 14) *Полтавський*, під начальством Мартина Пушкаренка, в нинішніх повітах: полтавським, гадяцьким, зінківським и кобеляцьким. В нім було сімнайцять сотень. 15) *Ніжинський*, під начальством Прокіпа Шумейки, в нинішніх повітах: ніжинським и козельцьким. Всіх сотень було в нім девять. 16) *Чернігівський*, під начальством Мартина Небаби, в повітах: чернігівським, борзнянським, осеницьким, конопотським. Сотень було шість.

В нинішній же Чернігівській губернії, в повітах: стародубським, мглинським, городицьким, новгородсько-сіверським, глухівським, суражським, козаків тоді не було. Ся часть полуднево-руської землі повернена в козацтво вже по Хмельницьким.

лаві, Винищі, Черкасах, Василькові, Овручі, Києві, Переяславлі, Острі, Ніжині, Мглині, Чернигові, Почепі, Козельці, Новгороді-Сіверським, Стародубі) лишено давнє магдебурське право для міщан, з громадською самоуправою и самосудом, з розділом ремісників після їх занятій на цехи, з застереженем для цехів права мати свої герби и печатки. *Ювенілі*

Решта людности, під именем „поспільства“ мала знов повернути під власть панів. В сім була вопіюща несправедливість. Цілу людність взивали до боротьби за загальну свободу; всі зарівно брали уділ в сій борбі, а тепер показалося, що вони боролися и проливали кров тільки для якихсь сорок тисяч вибраних, самі ж мали повернути в давню неволю. По укінченю реєстрованя Хмельницький позваляв панам повертати в свої добра и приказував усім, що не війшли в реєстер слухати панів під карою смерти. Рівночасно й король видав универсал до всіх мешканців України, в котрім оповіщав, що на случай бунтів хлопських против панів, коронне військо разом з запороським буде їх стлумлювати. Як тільки об сім почув народ, повстало загальне зворушенє. „Як! — кричав народ — де обіцянки гетьмана? Хіба ж ми не всі були козаками!“ Пани, що ледво вступили в свої добра, мусили знов утікати з них, а иншим довелось переplatити життя. Втікачі стовпились в Києві, під охороною Адама Кисіля, що став київським воеводою, и трохи не гинули з голоду, котрий прибрив страшні розміри. Богаті пани стали приїжджати в свої добра с комендами, щоб вишукувати начальників прежиєго бунту и укарати їх. Де тільки пани чули силу, там поступали жорстоко з непокірними хлопцями: відрізували ім уши, виривали ніздря, виколювали очи и т. п. Хмельницький, на скарги панів, вішав, саджав на кіл непослушних. Хлопи с своєї сторони, де тільки було можна, паляли панські оселі, вбивали и мучили панів. Мешканці берегів Буга и Дніпра визначались перед всіми завзятем и відвагою*).

Самі реєстрові козаки недовольні були виключностю своїх привилеїв. Коли Хмельницький в перших днях марця 1650 р. зібрав в Переяславлю генеральну раду для потвердження реєстру, то, після власних його слів, витерпів значні труднощі.

По тій раді Хмельницький удався до Києва на пораду с Кисілем и готовився у його обідати в замку, як параз оружна ватага

*) Після вістий української літописі брацлавський полковник Печай визначався сміливою и стояв за народ. „Хіба ти осліп — говорив він гетьманови — не видиш, що ляхи обдурюють тебе и хотять розв'язати тебе з вірним народом?“

поспільства кинулася з гуком и криком на замок и кричала, що пора розсправитися с Кисілем. Хмельницький незаяканий вийшов до народу, клявся, що Кисіль не є зрадником и обіцяв не пускати панів у їх добра. Ватага сим разом послухала, та Хмельницький опісля говорив так до Кисіля: „Пани піддурили мене; на їх просьбу я згодився на такий договір, котрого не могу сповнити ніяким способом. Самі осудіть: сорок тисяч козаків, — а з рештою народу що робитиму? Вони мене вбють, а на Поляків усе таки повстануть.“ Улягаючи народньому зворушенню, Хмельницький дозволив ити в козаки всякому, під тим позором, що крім реєстрових можуть бути ще охочі козаки, а між тим виправив посольство до короля: напминав, що треба знищити унию и просив, щоб пани приходили в свої українські добра не инакше, як без воєнних ватаг.

Землевладільці біднійші рішались піддатися долі. Хлопи збирались на сходи и розсправляли, як їм жити с панами. В Немирові на подібних сходах якийсь атаман Куйка подав таку раду: „Даймо свому панови плуг волів та чотири міри солоду. Буде з ёго, щоб тільки не вмер з голоду!“ В инших місцях хлопи умавлялись давати панам „поклони“ на значнійші празники и відказувались од всякої панщини. Найбогатші пани не діставали ні гроша с своїх величезних дібр. Шляхтичі взяли самі до полівних робіт. „Не було села — говорить сучасний польський историк-поет Твардовський, — де би бідний шляхтич міг позіхнути свобідо. Лиш троха хто погнівається — зараз бунт; а сорок тисяч реєстрових, наче горох на Україні росипались и робили страшну для нас шамотню“.

Гетьман дуже бажав затягнути московську державу у війну с Польщею. По Зборівським договорі він мав жаль до царя, що відмовив ёму помочи. Коли прихав до ёго гонець пересправляти про діла пограничні, Хмельницький своїм звичаєм повздержливий в тверезім стані а щирий в п'янім, був тоді під охотою и висказав ёму такі речі:

„Що ви міні все про дубину и про пасіки толкуете? От я піду, зломлю Москву и цілу московську державу; та й сей, що у вас на Москві сидить, од мене не відпекається: чому не дав він нам військової помочи на Поляків?“

Козаки говорили московським гонцям так:

„Ми підемо на вас с Кримцями. Буде в нас з вами, москалі, велика війна за те, що не було нам від вас помочи на Поляків“.

Московське правління зрозуміло, що як воно не буде одностайно с Хмельницьким, то вчинить собі с Хмельницького ворога и стало, після вираження тогочасного, „задирати Польщу“. В липцю 1650 р. приїхав у Варшаву яко посол Гаврило Пушкня з зажа-ленєм на те, що, насамперед, в деяких грамотах урядових не точно був написаний царський титул, а в друге, на те, що в Польщі друкуваки „безчестні книги“, в котрих зневажливо від-зивались про царя и московський народ. Так на приклад між ин-шими в латинській історії Володислава IV., котру написав Вас-сенберг, було сказано: „Москитяне тільки по имени християне, а що до діл и обичаїв гірше варварів; ми їх часто перемагали, били и лучшу часть їх землі підчинили своїй власти“. Москов-ський посол домагався, щоб всі „безчестні книги“ зібрали и спа-лили; щоби не тільки спорудників їх, але й властителів друкарнь, де вони були напечатані, складачів и друкарів и самих владільців дібр, де знаходяться друкарні, укарано смертю. „С таких домагань— сказали сенатори послови, — ми добачаємо, що ёго царська ми-лость глядить приключки до війни; кілька рядків, котричи прови-нили письменники, не дають поводу до зірваня сунокою. Чи сто-їть за то проливати кров!“

Московське посольство обставало при своїм. Кілька книжок спалено в їх присутности; але то їх не вдовольнило. Вони від-їхали, сказавши останне слово, що тільки укаране спорудників „безчестних книг“ и людей, що писали царський титул с пропу-щеннями, може відхилити Польщу від зірваня з московською де-ржавою.

Хмельницький тимчасом подружився с кримським ханом, ви-слав козаків с татарами на Молдавщину мститись на молдавським господарі Василю Лупулі за то, що сей не хотів сповняти своєї обіцянки, віддати свою дочку за сина Хмельницького. Козаки и Татаре навели такий страх на молдавського господаря, що він просив о мир и союз. Підчас того походу коронний гетьман По-тоцький, повернувши с кримського полону, розложився на Поділю. Він не рішався помагати молдавському господареві, ино займався упокоренєм подільских хлопів, котрі утворили тоді ватаги під на-звою „левенців“, и одкрито вели війну с коронними жовнірами. Польський відділ під начальством Кондратського розбив їх и при-вів до Потоцького головного їх проводира Мудренка з двайцяти иншими атаманами.

Потоцький казав покалічити їх и роспустити, щоби вони ля-кали кожного, що не хоче слухати панів. Тих калік привели до

Хмельницького. Хмельницький післав до Потоцького полковника Кравченка.

— Чи ти ще не напився крові нашої, пане гетьмане, — сказав до Потоцького Кравченко. — Чого нарушаєш договір? Чого переходиш за межу на козацьку землю, коли не чутно приятеля?

— Земля ніколи не була козацька! — гнівно закричав Потоцький, ухопивши навіть за шаблю. — Земля належить до Речі Посполитої. Маю право стояти на межі и за межею.

— Річ Посполита — сказав Кравченко — може здатися на козаків; ми боронимо отчини:

— Які ви оборонці, — сказав Потоцький — коли ви робите насилля шляхті и примуєте панів, щоб утікали из своїх дібр?

— А чого пани мучать и угнітають народ? — сказав Кравченко. — Пани повинні ласкаво и лагідно обходитись с селянами, тому що вони хоч и піддані ваші, та в ярмо шні класти не будуть.

По тій різкій розмові коронний гетьман допосив королеви, що Хмельницький обдурює Поляків и Полякам зістає тільки напасти на Хмельницького и знищити козацтво.

Привиджуючи війну неминучу, Хмельницький почав собі дбати про союзників: зноситися с Турцією, с Семигородським князем Ракочим, вневняв їх, що буде разом виступати против Польщи, наконець завязав зносини також и с Швецією.

Об тих зносинах довідалися в Варшаві. Король видав при кінци 1650 р. универсал для соймаків; король звіщав у нім усю польську шляхту, що Хмельницький хитрить против Речі Посполитої; що в Україні чернь лютує против шляхти; що на будущу весну треба слодіватися війни с козаками.

В грудню зібрався сойм. Хмельницький прислав там депутатів: Маркевича, Гурського и Дорошенка. Вони привезли домагане: найперше, знищити унию; в друге, щоб знатнійші уряди польської держави потвердили присягою Зборівський договір; в третє, щоби чотири знатнійші пани: Вишневецький, Конєцьпольский, Любомирський и коронний обозний Калиновський, були закладниками супокою и жили в своїх українських добрах без двірні и асистенції; в четверте, щоби руський нарід не терпів ніякого угніту від панів духовних и свіцьких.

Се домагане викликало надзвичайне зворушенє так в сенаті, як и між послами. Адам Кісіль почав був доказувати, що Поляки дійсно обовязані знищити унию, представляючи, що тоді и самі православні будуть піддержувати Річ Посполиту. Та заявленє Кісіля

ще сильніше зворушило Поляків. Вони закричали: „Як козел не стане бараном, так и схизматик не буде щирим оборонцем католиків и шляхоцьких вольностей, бо єсть одної віри з бунтівниками хлопами. Як! для схизматиків, для дурного хлопства не дозволяти шляхті вірити, як приказує Дух святий, а най вірить, — як приписує п'яна, божевільна голова Хмельницького! Ось який явився доктор чортівської академії, хлоп, недавно випущений на волю! Хоче відобрати Полякам віру святу! Ім не до вподоби слово „унія“, а нам не подобається слово „схизма“. Най одречуться від своєї нерозумної схизматичької науки. Най получатися з західною церквою и назвуться правовірними“.

Такий був голос цілої католицької и шляхоцької Польщі тогочасної. Домагане Русинів, щоб знищити унію, зачепило релігійну струну польського серця. Грудня 24-го рішено війну одноголосно. Постановлено зібрати посполите рушене и наложити часову данину для плати регулярному війську.

Мимо того козацькі депутати дістали шляхоцтво.

Неприятні зачіпки розпочалися в лютім 1651 р. неудачні для козаків*).

Тим часом ціла Польща узброїлася. Папський легат привіз королеви первосвященницьке благословенє, мантию и посвящений меч, а королевій золоту рожу. Тим не зовсім був довольний король, тому що папа не прислав єму грошей, котрих він просив; але коли король оповістив, що святий отець благословить тих, що виправляються на війну и посплає одпущенє гріхів, то се сильно заохотило Поляків. Король назначив місце зборне під Сокалем и прибув там в маю.

У козаків була також релігійна побудка. До них приїхав з Греції коринтський митрополит Іоасаф. Він прийняв Хмельницькому меч, посвящений на самім гробі Господнім. Сам царгородський патріарх прислав Хмельницькому грамоту, в котрій похваляв війну, підняту против ворогів православя. Та війська сєго року було у Хмельницького менше, як перше. За ним вже менше було тої моральної сили, яку він перше мав в очах народу; хлопипочали недовіряти єму за потакуване панам, за казнь бун-

*) Коронний обозний гетьман Калиновський в містечку Краснім напав несподівано на полковника Данила Нечая и розбив єго. Сам Нечай поляг в битві. Зараз потім Калиновський збурих кілька подільських городів, але сам втерпів неудачу під Винницею против полковника Богуна, котрий казав у леді ріки Бога прорубати полонки и покрити їх соломомою. Поляки кинулися на лід и багато їх потонуло.

тівників. Союз с Татарами не по нутру був народови, тому що сі союзники вступаючи в руську землю під позором дружби, уводили в полон жінки и діти. Многі реестрові козаки, користуючись своїми правами, охотнійше хотіли б ити на Турків. Були навіть такі, хоч небагато, котрі предкладали свої услуги Полякам. Крім того Хмельницький мав повід побоюватися нападу литовського війська и мусив лишити часть війська на північній границі, чим розривав свої сили.

Хмельницький довго вижидав хана и дав час своїм неприятелям зібратись. Посунувлись на Волинь, він стояв під Збаражем, не відважуючись сам нападати на короля; а між тим в ёго стані повстали пошести, так що козаки вивезли одного часу ис свого стану двіста шістьдесять возів ис слабими и мерцями.

Постоявши кілька неділь під Сокалем, Поляки перенесли свій стан над ріку Стир и вибрали просторе поле під Берестечком. Хмельницький, все ще ожидаючи хана, пропустив пригідний час напасти на ворога, коли Поляки проходили болотнистими місцями и переправлялися через ріку Стир. Ислам-Гирей прибув наконець с своєю ордою, та сим разом кримський хан ишов на війну не радо а тільки на приказ турецького султана. Ёму не вигідно було нарушати Зборівський догвор; він бажав на против ити війною на Москву, с котрою Хмельницький ёму в досаду жив дружно. Між Татарськими беями були вороги, нежичливі Хмельницькому.*) Червця 19-го (29. нов. стилю) появилися козаки и Татаре перед польським війском. Дня 20-го червця, о другій годині пополудни почалася битва; и параз хан стріг олов кинувся на втеки; за ним побігли всі ёго мурзи и беі. Сей побіг так поразив усіх Татар, що вони, хоч не прослідовані, покидали в заголібі свої арби (рід возів) з жінками и дітьми, слабих а навіть мерців, против алькоранови, що за казував лишати правовірних без похорону. Хмельницький поручив начальство полковникови Джеджаликови, а сам пігнав за ханом, думаючи спийити ёго. Хан затримавшись в три верстви від поля битви сказав до Хмельницького: „На нас всіх напав переляк. Татаре не будуть битися. Лишися зо мною, подумаємо. Завтра я пішлю своїх людей помагати козакам“. Та замість сёго він на другий дець вирушив ик Вишнівцю и попровадив за собою Хмельницького. Писарь Виговський поїхав просити хана,

*) Перед своїм полученем с Хмельницьким Ислам-Гирей послав до польського короля тайне посольство; незвісна грядєть ёго: опісля підозрівали, що тогді дано обіцянку зрадити козаків.

щоб визволив Хмельницького; хан и ёго задержав. Таким способом гетьман с писарем опинились в полоні у хана.

Поляки заняли всё поле, де стояли Татаре и стали перти козаків. Джеджалик хоробро відбивав натиски и відступив до ріки Пляшової. Тут козаки збили свої вози в чотирикутник: с трёх сторін зробили окопи, а с четвертої велике болото захищало їх табор. Десять днів видержували вони неприяельский огонь, вступали с Поляками в пересправи, але годилися з ними миритись тільки на підставі умов Зборівського договору. Поляки відай сёго не хотіли и домагались зуповної покірности. Між тим в руськім стані почався нелад и замішаня. Начальство перейшло від Джеджалика на полковника Богуна. Між хлопами на сходинах стали обігати такі речі: Татаре пустошать наш край; видаймо королеви нашу старшину и будемо свободні. Богуи, почувши об тих розправах, уложив плян зробити на березі греблю и втечи с козаками. В ночи з 28. на 29. червця козаки звозили на болото вози, кожухи, шатра, кунтуші, мішки, сідла, зробили три греблі и почали втікати одділами оден за другим, неостережно ні для Поляків, ні для ватаги хлопів у своїм стані. Ранком 29. червця коли Русини почали снідати, параз хтось закричав: братці, всі полковники втекли! По цілій масі перебіг наглий страх; всі кинулись в ростіч: греблі не видержали и люди стали тонути. Хлопи металися в різні сторони и в натовпі стрімголов кидалися в ріку. Поляки довго не догадувались в чім діло и аж по якімсь часі кинулися в козацький табор и стали добивати втікаючих. Митрополит Іоасаф задержував утікаючих та якийсь польський шляхтич убив ёго. Королеви принесли ёго ризи и посвящений меч.

По розбитю козацького табору, король роспустив посполите рушенє и відыхав у столицю, а регулярне (инакше кварцяне) війско кинулось в Україну нищити козацтво, як Поляки надіялись.

Хан перетримав Хмельницького до кінця лиця під Виннівцем и пустив, мабуть взявши в ёго гроші яко окуп, як об сім звіщають польські жерела. Хмельницький по своїм визволеню поїхав просто на Україну и прибувши в місточко Паволоч пив три дні и три ночи без упину. Тут стали сходитись до ёго полковники з останками розбитих своїх полків. Та ніколи не заявив Хмельницький такої притомности духа, такої мужности, невсипучої діяльности и сили вої, як в тім страшнім часі. Народ ворушився, винуватив ёго. В народі було багато недовольних за прежнее по-такуване панам; сердились на ёго и за союз с Татарами, що нищили край. В різних місцях були ворохобні сходини, на котрих

думали вибрати иншого гетьмана. Хмельницький на Масловім броді явився перед народнім збором, успокоїв юрбу, впевняв її, що не всё ще втрачено, що справи поправляться; зберав, захоплював народ, доповняв полки, зносився знов с ханом, котрий обіцяв знов помогти Україні. В тім часі Хмельницький дальше зносився з московським правлінням; до ёго неустанно їздили різні подячі (писарі), и діти боярські; всім він говорив одно й то само бажане своє вступити під високу руку православного государя. Та zarazом він и грозив Москві, и говорив, що як царь не прийме ёго під свою руку, то козаки нехотя пійдуть с Поляками и Кримцями на московське государство. В хвилях, коли гетьман, що любив випити, був під охотою, говорив він різко: „Я до Москалів с щирим серцем, а вони з мене насміваються. Піду и зборую Москву, гірше Польщі!“

В тім то часі, на диво Полякам, Хмельницький знов оженився: третя жінка ёго була Ганна Золотаренко; брата її настановлено піжинським полковником*).

Народ южноруський мимо понесених ударів и нових змагань ворогів, щоб ёго покорити, здавався готовим лучче згинути, як повернути в давне підданство. Козацькі полки скоро наповнялися новими охотниками; мешканці загалом зброїлись задля недостатку зброї, косами и ножами.

Польске військо вступило в Україну и зустріло сильний и односердний опір. Мешканці нищили запаси, палили власні доми, неустанно нападали на Поляків oddільними ватагами, відбєрали в них вози, коні, псували дороги, ломали мости. Польському війську почало неставати живности. Коли в Паволочи вмер ненадійно найлучший с польских проводирів военных Єрема Вишневецький, Поляки прийшли 13-го серпня під місточко Триліси. Козаки, що там засіли під начальством хороброго сотника Олександренка, разом з мешканцями місточка боронилися до останка и всі згнули: жінки дерлись рядом з мужиками и одна жінка вбила косою полковника Штрауса. Поляки за сей опір так розлютились, що розсіявшись по сусідних хуторах, убивали всіх Русинів, не милуючи навіть хлопят при груди. За то с своєї сторони Русини з особливою нелюцкістю мучили спійманих Поляків и Німців, що служили в польскім війську. Привівши полонених де небудь в ліс або пропасть, вони спершу для наруги, гостили їх вином и медом,

*) Після одних вістий другу вбив її син Тиміш, після инших він сам, після третіх — він дізнався про її смерть в маю 1651 р. и тужив.

вели з ними приязну розмову, а потім проколювали їх рожнами, здирали з живих шкіру и таке инше.

С північної сторони звалилася на Україну друга воєнна сила: начальник литовського війська Радивил післав одділ против чернігівського полку, котрому Хмельницький поручав стерегти границі. Задля недбальства чернігівського полковника Небаби козаків поразили. Радивил заняв Чернігів, а потім в останніх днях липця підступив під Київ. Київський полковник Жданович вийшов з міста в надії напасти на Литовців, коли ті будуть в Києві. Литовці заняли город 6-го серпня; козаки з двох сторін: суходелом од Либеді и на суднах по Дніпрі, стали зближатися до города. Тут київські міщане самі запалили город, щоб викликати в литовським війську замішанє и тим способом помогти козакам, що на ёго нападали. Та корсунський полковник Мозира не послухав Ждановича, почав давати не в пору огнем знаки пливучим по Дніпрі и тим поспеував плян Ждановича. Вони не могли напасти несподівано на Литовців и сі відперли напад. Київ сильно втерпів од пожару. Після того Радивил порозумівся с Потоцьким и оба війська, після умови уложеної між їх проводирами, з двох противних кінців, зійшлися при кінци серпня під Білою Церквою, коло котрої находився Хмельницький с своїм війском.

Хмельницький предложив мир. Положенє козаків було сумне. Та Поляки бачили з одної сторони роспуку руського народу, спосібного вести боротьбу на житє або смерть, з другої клопотались живністю. Тому-то польські проводирі годилися на мир и вислали для переговорів з гетьманом и старшиною комисаром Адама Кисіля с товаришами в білоцерковський замок.

Народ дізнався, що ходить о обмеженє козацтва и о звуженє границь козацької землі. Ватага зібралася під замком. Розлягались гнівні крики: „Ти, гетьмане, ведеш трактати з Ляхами и нас покидаєш, себе самого и старшину спасаєш, а нас знати не хочеш, оддаєш нас під палки, батоги, на коли та на шибениці! Ні, перше нім до сєго дійдеш — и ти положиш голову, и ні оден Лях відтіля живим не втіче!“ Вони хотіли спіймати и вбити комисарів. Хмельницький не настрашився, вийшов до ватаги, що грозила ёму шаблями и киями, вговорював її, представляв, що послів чіпати не можна, и наконець власноручно положив своєю булавою кількох сміливих, що висунулись вперед.*)

*) Кисіль ідучи с товаришами через ряди руського війська кричав: — Друзі мої, ми не Ляхи; я Русин, мої кости такі ж руські, як и ваші! „Твої руські кости обросли польським мясом!“ — відповіли ёму козаки.

Рішимість Хмельницького и вплив, який він усе ще мав, мимо розладу з народніми домаганнями, удержали народ на час од дальшого вибуху. Переговори тягнулись не оден день. Хмельницький послав то оден, то другий додаток; між тим козаки нападали на польське військо: гетьман вималявся, що се діється не по ёго бажаню. Хмельницькому грозила небезпечність з обох сторін. Він не рішався вступати в рішущу запеклу битву, не надіючись виграти побіди, не рішався и заключити спокою, тому що народня ватага, здається, готова була роздерти ёго за то. Так минув час до шіснайцятого вересня.

В тім часі появилося морове повітре, як в польськім так и в козацькім війську. Ся обставина прискорила заключенє супокою. Після договору, названого в исторії від місця, де ёго уложено, Білоцерковським, лишилося Хмельницькому замість трёх воєводств в границях козацької обширі тільки одно воєводство; відповідно до сёго звуженя границь число реєстрового війська зменшено до двайцяти тисяч. Шляхта вступила в свої добра з давними правами; жида також могли всюда жити.

По укінченю договору, Хмельницький одвідав своїх побідителів и після признаня самих польських историків, ёго хотіли стротити, та він догадався, не пив поданого вина и втік до свого стану.

Само собою розуміється, що такий мир не міг удержатися довго. Мешканці Полудневої Русі не бажаячи бути в підданстві панськім, втікали юрбою в московське государство на слободи. Вже в давніших часах відбувалися такі переселеня и появилися слободи около Рильска, Путивля, Білгорода. В сім році ще в більшім розмірі відбувалось переселене. Перший приклад дали Волиніці. Козаки повставшого острогського полку під проводом Івана Дзинковського оснували за дозволом царським на березі ріки Тихої Сосни Острогожск и перенесли с собою весь козацький устрій. Таким способом явився перший слободський полк. За ними — Русини стали переселятися у великім числі в полудневі вольні степи московського государства з берегів Дністра, Бога и інших місць. Вони палили свої хати и гумна, щоб не діставались ворогам, складали на вози свої достатки и виправлялися великими ватагами шукати нової України, де би не було ні Ляхів, ні Жидів. Одділи польського війська заступали ім дорогу; Українці пробивалися з оружем а навіть с пушками на нові оселі. Тоді менше, як в пів року появилися в пограничних сторонах многі українські слободи, с котрих деякі дали початок значним городам: так основані Суми, Короча, Білополе, Ахтирка, Лебедин, Харків и

инші. Поселенці вибирали місця скільки можна безпечні, и тому по більшій часті близько болот, що берегли від ненадійних татарських нападів.

По укінченю реєстрованя литовське військо вийшло в чернігівське воеводство, а часть коронного прийшла на лівий берег Дніпра, щоб не пускати переселенців у московське государство. Сам Хмельницький своїм универсалом наказував народови дальші виселеня и строго наказував слухати панів тим, що не вийшли в реєстер.

Та руський народ не думав слухати панів. Весною 1652 р. ціла Україна пламеніла. По Бозі и Дністрі мешканці кидали свої оселі, скривалися в печерах и лісах, творили шайки, нападали на Поляків. На правій стороні руський шляхтич Хмелецький зберав и заохочував недовольних так против Поляків, як и против свого гетьмана. На лівій — зберав ополчене бувший корсунський полковник Мозира, котрого відпустив Хмельницький. В миргородськім полку полковник Гладкий пристав до народії змови против росставлених польських жовнірів и в день святого воскресеня всіх їх поубивали. Таку ж різню вчинили між Литовцями коло Мглина и Стародуба. Коло Лубен ворохобні хлопи зложили з гетьманства Хмельницького и вибрали якогось Бугая своїм проводирем.

Хмельницький не був безпечний у власнім Чигирині. Попавша в роспуку народня громада готова була звалитися на ёго и вбити. Гетьмана всюди почали називати зрадником, що продав Ляхам Україну. В такім положеню Хмельницький дозволив записуватися в реєстер більше означеного числа. Польський воевода Калиновський дорікав ёму за те. Хмельницький обясняв, що распорядив так на користь самих Поляків, тому що инакше годі народ погамувати.

На домагане короля Хмельницький однак підписав смертний засуд Гладкому, Хмелецькому и Мозирі; ім одтяли голови. Крім тих жертв ще деяких укарано смертю. Та скоро після того обставини змінилися так, що Хмельницький знов став одностайно з народом.

Молдавський господар Лупула обіцяв в 1650 р. дочку свою Домну Розанду за жінку Тимошеви Хмельницькому, та звиняючися молодостю дівчини, просив одроченя на оден рік. Потім він не тільки не хотів сповнити даної обіцянки, а ще й тайно шкодив Хмельницькому в часі другої війни Хмельницького с Поляками. В 1652 р. Хмельницький пригадував господареви ёго обіцянку и вислав свого сина с козаками ик границям Молдавічини, заявля-

ючи тим, що господар буде мусив сповнити обіцянку с конечности, як не додержить даного слова добровільно.

Після запевнення польських историків Лупула звістив о грозячїм ёму насилью проводиря польского війска Калиновського, а Калиновський, розложивши своє війско над рікою Богом, загадав одсїчи дорогу синові Хмельницького, що йшов у Молдавщину.

Гетьман Хмельницький упередив Калиновського письмом, просив не займати Тимоша и одступити з дороги, позаяк Тиміш иде женитися и не має ніяких неприязних замірів против Поляків, инакше не ручив, щоб весільні бояре, як він називав козаків, не завели бучи и не вийшло б порушене супокою. Та Калиновський на лихо Хмельницькому зярошно поступив против ёго перестороги и сам напав на Тимоша Хмельницького, котрий ишов не тільки с сильним козацьким війском, але й в товаристві татарського Карача мурзи з ёго ордою. Підчас нападу руські хлопи, що були на роботі в польскім таборі, умисно запалили сіно; по-встав пожар... Козаки и Татаре приперли Поляків и зовсім побили. Калиновський поляг у битві. Поляки втікали на всі сторони, козаки и тамошні хлопи гналися за ними, не слухали ніякої просьби о помилуванє и без милосердя убивали, примовляючи: „Ось вам за унию! Ось вам за Берестечко! ось вам за ваші данини!“ и т. п. Усё польске війско двайцятитисячне згнуло в сій знатній битві, прозваній від урочища, де вона відбулася, Батогською. Удар, котрий понесли Поляки, не був лекний од корсунського. Тиміш Хмельницький щасливо добився границь Молдавщини, на просьбу господаря лишив усё війско своє на границі, сам приїхав у Яси и звінчався з молдавською принцесою.

Таким способом недавно заключений мир, тяжкий для Хмельницького, нарушили самі Поляки. Жовнірів, що стояли в інших місцях, без проволоки вигнано.

Хмельницький звістив короля об сїм, що сталося під Батогом, доказував, що виною всёго Калиновський, а о своїх козаках так виразився: „Простїть їм, ваша милость, коли вони, яко люди веселі, далеко посунули свою відвагу“. В Польщі се прийняли за насмішку.

Польща не мала війска и с конечности мусила відложити війну до слідуячого року. Весною 1653 р. польський воевода Чарнецький вдерся у Брацлавщину берегом Бога и нищив села и місточка: Поляки різали мешканців без ріжницї. Після вираження їх земляка не милували ні гарної дівчини, ні бремінної жінки, ні

немовлят. Хоробрий винницький полковник Богун повздержав сей варварський напад и прогнав Чарнецького.

Потім зібралоя велике польске військо під Глинянами, з наміром ити в Україну и зовсім її збуриати; між тим війна розпочиналася и в другім краю, в Молдавії. Там між Лупулою, тестєм Тимоша Хмельницького и Степаном Бурдуцом, що купив собі в Царгороді право на господарство, точилася боротьба. Тимош с козаками боронив тестя; Угри и Поляки подали поміч ворогови ёго з неприхильности, щоб свояк и союзник Хмельницького володів Молдавією.

Гетьман Хмельницький звернувся знов до царя Олексія Михайловича, просив прийати ёго с козаками під свою руку. Цар на сей раз хоч все ще не годився, однак відповів, що приймає на себе посередництво помирити польского короля с Хмельницьким.

Дня 20. липця приїхав до Польщи царський посол боярин Ріпін-Оболенський с товаришами, пригадав прежнее домагане, щоб укарати тих, що робили похібки в царськім титулі и заявив, що царь простить винуватим, як Поляки с своєї сторони помиряться с Хмельницьким на основі Зборівського договору и знищать унію.

Пани на се відповіли, що годі знищити унію, що се домагане було б подібше до сёго, як би Поляки домагалися знищити в московськім государстві грецьку віру, що грецької віри ніколи не прослідували в Польщі, а с Хмельницьким вони не будуть миритися не тільки на основі Зборівського, а навіть и Білоцерковського договору, а доведуть козаків до такого положеня, в якім вони знаходилися перед почином межиусобиці.

Тоді московський посол сказав, що як так, то царь не буде більше посилати послів у Польщу, а каже писати про кривди польскі и про нарушене мирного договору зо сторони Поляків у всі сусідні держави и буде стояти за православну віру, за святі Божі церкви и за свою честь, як ёму Бог поможе!

Поляки думали, що Хмельницький піде з війском на поміч синові, котрий був у прикрім положеню в Молдавії, и посунулися з війском на Поділе як Каменцеви. Король проводив війском. Поляки надіялися перерізати дорогу Хмельницькому, котрий зберався йти в Молдавію на відсіч сина; виправляючися в похід він звістив царя, що Поляки йдуть на наругу віри и святих церков и додав: „Турецький царь прислав до них в табор у Бірки свого післанця и закликає їх до себе в підданство. Коли, ваша царська милость, не змилуєшся над православними християнами и

не приймеш нас під свою високу руку, то иновірці підібють нас и ми будемо чинити їх волю. А с польським королем у нас миру не буде ні за що."

Тесть Тимоша, Лупула, втік з Молдавіщини, а Тиміш с тещею заперся в сучавськiм замку. С Тимошем були козаки. Величєнне вiйско зложєне з Волохiв, Молдавян, сторонникiв Степана Бурдуца, Угрiв и Полякiв осадило Сучаву. Осадженi хоробро одбивалися, вижидаючи одсiчи вiд Хмельницького. Та одного разу скалка розбитого кулею дерева ранила в ногу Тимоша; рана прокинулася в гангрену; Тиміш умер. Козацький полковник Федоренко якийсь час ще вiдбивався, та голод принудив ёго пiддати твердиню. Козаки вийшли 9-го жовтня с сучавської твердинi, вимовивши собi вольний перехiд в Україну с тiлом Тимоша Хмельницького. Богдан Хмельницький стрiтив на дорозi тiло сина, казав везти ёго на похорон у Чигирин, а сам пiшов на Полякiв.

До ёго прилучився тодi кримський хан. Поляки уважаючи себе за побiдителiв Татар пiд Берестечком, перестали ханови платити суму, постановлену пiд Зборовом. Ханови забаглось привернути собi сей дохiд.

Вороги стрiтилися на березi Днiстра пiд Жванцем, в п'ять-найцять верстов од Каменця, против Хотина. Була вже пiзна осiнь. Положенє Полякiв було сумне. Вiйско iх зложєне з непривиклих до воєнної служби жовнiр розбiгалося. Та хан глядiв тiлько своєї користи и предложив Полякам мир з умовою, коли ёму заплатять одноразово сто тисяч червiнцiв, а потiм стануть платити щорiчно на основi Зборiвського договору и в додаток дадуть Татарам право в поворотi брати в польських краях полону, скiльки iм схоchetься.

Хоч як диким здавалось останнє домаганє, то Поляки згодились и на то, вимовивши собi тiлько услiвє, щоби Татарє брали в полон в протягу сорок днiв тiлько Русинiв, а не займали Полякiв.

Ханський визир умовився с Поляками и в тiм, що с того часу хан одступить вiд козакiв, та тепер просив, щоб для ока обiцяли iм потвердити Зборiвський договiр, щоб не роздражнити козацьку ватагу; опiсля ж хан сам обiцяв помагати Полякам усмирити козакiв.

Хмельницький дiзнався об сiм тайнiм услiвю, просив хана щоб не покидав ёго — все було на дармо. Союз с Поляками пiсля мiркованя хана, був вигiднiйший, як с козаками. Хмельницькому не можливо було вiдважитися в данiй хвилi на борбу разом

и с Поляками и с Татарами. Він мусив мовчати. Одна надія в ёго лишилася тоді на царя московського. Король забрався 16-го грудня; за ним розійшлося польське військо. Опісля Татаре на основі умови, страшно пустошили Южну Русь аж до самого Люблина. Однако й Поляки не уйшли кари за соромний договір с ханом, котрим вони, все пишаючись званєм вольної нації, спасли себе від прикрої для них копечности лишити волю руському народови: Татаре, не розбираючи своїх жертв, палили шляхоцькі дома и забрали в полон багато шляхти, мужчин и жінок.

Між тим по рішущім одвіті, який дали пани московському послови, князеви Ріпнінови - Оболенському, московське правління приступило нарешті до рішущого поступку. Приглядатися тому, що діялося в сусідству, дальше не було можна; грозила небезпечність, що козаки віддадуться Турці и разом с кримськими Татарами стануть пустошити краї московського госуларства.

Справа була первостепенної ваги и цар Олексій Михайлович скликав 1-го жовтня 1653 р. земський збор усіх урядів московського госуларства в Грановитій палаті.

Думний дяк (секретар) виложив цілу справу о пропущеннях в царськїм титулі, про безчесні книги, об сім, як гетьман Богдан Хмельницький кілька літ просив госуларя прийняти ёго під державну руку, об сім, як цар предкладав Полякам прощене винуватих урази царської чести с тим услівем, щоб Поляки знищили унию и перестали прослідувати православну віру, и як Поляки відкинули се предложене. Нарешті звів, що турецький царь призиває козаків під свою владу.

Потім одбираю одвіт на питане: чи приймати гетьмана Богдана Хмельницького з усім військом запорозьким під царську руку?

Бояре подали таку думку: Ян-Казимир при виборі на короля присягав берегти и хоронити всіх християн, котрих віра відмінна од римсько-католицької, не угнітати нікого за віру и нічим сёго не дозволяти, а як своєї присяги не додержить, то в такім случаю ёго піддані увільняються од вірности и послуху. Король Ян-Казимир своєї присяги не додержав; повстав на православну християнську віру, збурило багато церков, замінив в униатські. Отже, гетьман Хмельницький и всё військо запорозьке, по нарушенню королівської присяги — вольні люди: від своєї присяги свободні. А тому, щоб не допустити їх віддатися в підданство турецькому султанови або кримському ханови, треба прийняти гетьмана Богдана Хмельницького с цілим військом запорозьким з усіма городами и землями під високу госулареву руку.

Гості и торгові люди обіцали давати підмогу в будучій війні; службові люди обіцали битись против польського короля, не жалуючи голов своїх и вмерати за честь свого государя. Патриарх и всё духовенство благословили государя и всю ёго державу и сказали, що вони будуть молити Бога, Пресвяту Богородицю и всіх святих о поміч и побіду.

По такім земським присуді царь післяв у Переяславль боярина Бутурлина, окольничого (урядника, що доглядав границь и рішав спори граничні) Алферєва и думного дяка Лопухина, щоб прийняли Україну під високу руку государську. Посли сі прибули на місце 31. грудня 1653 р. Гостий прийняв с приналежною шанною перяславський полковник Павло Тетера.

Дня 1-го січня прибув гетьман в Переяславль. Зїхалися всі полковники, старшина и багато козаків. Січня 8-го, після попереднїї тайної наради с старшиною, о 11-ій годині рано, вийшов гетьман на майдан, де зібралася генеральна рада.

Гетьман говорив:

„Шанове полковники, осаули, сотники, всё військо запороське! Бог визволив нас из рук ворогів нашого східного православя, що хотіли викорінити нас так, щоб и имя руське не згадувалося в нашій землі. Та нам годі дальше жити без государя. Ми зїбрали сєгодня явну цілому народови раду, щоб ви вибрали с чотирєх государів одного. Перший — царь турецький, котрий багато разів запрошував нас під свою власть; другий — хан кримський; третій — король польський; четвертий — православний Великої Русі, цар східний. Турецький царь бисурман, и самі знаєте, який угніт терплять брати наші християне від невірних. Кримський хан то ж бисурман. Ми с конечности завязали з ним були дружбу и через то дізнали тяжкого лиха, полону и немилосердного проливу крови християнської. Про угніт польських панів и згадувати нічого; самі знаєте, що вони вважали жиди и собаку лучче як нашого брата-християнина. А православний християнський цар східний одного з нами східного благочестя; ми с православем Великої Русі єдно тіло церкви, що має головою Исуса Христа. Сей великий цар християнський змилувався над тяжкою зневагою православної церкви в Малій Русі, не погордував нашими шестилітніми просьбами, склонив до нас милостиве своє царське серце и прислав до нас ближніх людей с царською милостію. Полюбім ёго щиро. Крім царської високої руки, ми не знайдемо затишнійшого пристановища; а буде хто з нами тепер не згідний, той куда хоче: вільна дорога“.

Розляглись поклики: „Хочемо під царя східного! лучче нам умерти в нашій благочестивій вірі, як діставатися ненавистникови Христовому, поганцеві“.

Тоді переяславський полковник почав обходити козаків и питався:

— Чи всі так дозволяєте?

— Всі! одвічали козаки.

„Боже утврди, Боже укріпи, щоб ми на віки були згідні!“

Прочитано услівя нового договору. Змисл ёго був такий: ціла Україна, козацька земля (менше-більше в границях Зборівського договору, що займала нинішні губернії: полтавську, київську, чернігівську, більшу часть волинської и подільської) прилучувалася під именем „Малої Росії“ до московського государства, с правом зберегати свій власний суд, управу, вибір гетьмана вольними людьми, право сёго останнёго приймати послів и зноситися с чужоземними государствами, нетикальність прав шляхоцького, духовного и міщанського стану. Данину цареві мають платити без вмішуваня московських поборців. Число реєстрових побільшено на шістьдесять тисяч, але дозволювано мати и більше охочих козаків.

Коли приходило присягати, гетьман и козацькі старшини домагалися, щоб московські послы присягнули за свого государя так, як все робили польські королі при виборі на престіл. Та московські послы уперлися, покликуючись на те, що „польські королі невірні, несамоеластні, не бережуть своєї присяги, а слово государева буває незмінне,“ и не присягнули. Коли потім послы, и стольники и стряпчі (надворні урядники царські), що з ними приїхали, удалися по містах, щоби привести мешканців до присяги, українське духовенство неохотно зголошувалося поступати під власть московського государя. Сам митрополит Сильвестер Косів, хоча й стрічав за городом московських послів, та внутрішщо не був прихильний Москві. Духovenство не тільки не присягнуло, але й не згодилося посилати до присяги шляхтичів, що служили при митрополиті и інших духовних особах, монастирських слуг и в загалі людей з усіх дібр, належних церквам и монастирям. Духovenство споглядало на Москалів яко па народ простий и навіть що до тожсамости своєї віри з московською вони сумнівались. Декотрим навіть приходило на думку, що Москалі кажуть перехрещуватися. Народ присягав без опору, однак и не без недовірства: Українці боялись, що Москалі стануть їх силувати до присвоєня московських звичаїв, закажуть носити чоботи й чере-

вики, а скажуть одягати лапті. Що до козацької старшини и руських шляхтичів, котрі пристали до козаків, то вони загалом, скріпивши серце, тільки с крайної нужди оддавалися під власть московського государя; в їх голові повстав идеал самостійної держави Української. Хмельницький вислав своїх послів, котрих прийнято з великою шаною. Царь потвердив Переяславський договір и на основі тогож видано милостиву грамоту*).

Московське правління формально оповістило Польщі війну. Війна вибухла разом на Україні и в Литві. Весною 1654 р. польське військо вступило на Поділе и почало велику різню. Город Немирів знищено з накорінком. У великім каміннім погребі стовпилося 3000 людей; Поляки стали викурювати їх відтіля димом, обіцяли помилюваня, як видадуть старших. Та нікого не видали и всі подушилися від диму. Відси Поляки відділами розійшлися різними дорогами и де тільки стрічали місточко, село, вигубляли там старого й малого, а оселі палили. Всюди Русини боронились завзято косами, колами, колодами; всі рішилися лучче згинути, як піддатись Ляхам. На перший день Великодня вирізали Поляки 5000 руського народу в місточку Муширівці: и там Русини не слухали ніяких напімнень и гинули, борючися до останньої каплі крови. Та козаки відбили Поляків од кріпких городів Брацлавля и Уманя и вони на час вийшли з України.

В Литві справи повелися щасливо для Русинів. Цар розіслав грамоту до всіх православних польского королівства и великого княжества литовського, впевняв, що одділиться від Поляків, обіцяв зберегти їх доми и достатки від воєнного збуреня. В грамоті вговорювали православних, щоб вони обстригли на головах чуби, котрі носили після польского звичаю; так багато ваги прикладали в Москві внішнім признакам. Грамота ся ледво чи мала великий вплив; далеко більше помагало успіхам царя почуте єдиньства віри и самовіжа руської суплемінности. Могилів, Полоцк, Витебск самі добровільно отворили ворота и признали власть царя. Смоленськ держався твердше; але князь Трубецький и козацький полковник Золотаренко розбили 12-го серпня на голову князя Радивиля, що йшов на відсіч Смоленська. Смоленськ держався ще до кінця вересня; наконець воевода Пилип Обухович, вбачаючи, що нема помочи з ні відки, піддав город, вимовивши собі

*) В тім часі загално українських послів приймали з великою шаною тому бо хотіли Українців, яко недавно вступивших у підданство, позискати ласкавим обхожденем.

з залогою свобідний пропуск; цар вступив у Смоленськ и казав замінити в православні церкви сі костёли, котрі Поляки переробили с церков.

Між тим Поляки придбали собі союзників у Кримцях. Ислама-Гирея не було вже на світі: одна Українка, взята в ёго гарем, отроїла ёго с пімсти за зраду її отчини. Новий хан Мехмет-Гирей, ненависник Москви, заключив договор с Поляками. Зимою, в надії помічних татарських сил, Поляки знов вдерлися на Поділе и почали різати Русинів. Місточко Буша перше дізнало їх мести. В сім місточку, положенім на високій горі и гарно укріпленім, стовпилося до 12.000 народу мужчин и жінок. Ніякі вговорюваня польских начальників Чарнецького и Лянскоронського не вплинули на них, а коли наконець Поляки спустили воду ис ставка и напали на слабе місце, Русини вбачаючи, що нічого против них не вчинять, самі запалили свої дома и стали вбивати оден другого. Жінки кидали свої діти в криниці и самі скакали за ними. Жінка убитого сотника Зависного сіла на бочку пороху, сказавши: „Не хочу по милім чоловікови дістатися забавкою польским жовнірам“ и вилетіла в повітре. Сімдесят жінок скрилося з оружем недалеко від місточка в печері, закритій густою терниною. Полковник Целарий обіцяв ім жите и нетикальність майна, як вони вийдуть с печери; та жінки відповіли вистрілами. Целарий казав спустити воду з жерела в печеру. Жінки всі потонули; ні одна не піддалася. По збуреню Буши, Поляки виправились до инших місточок и сіл; всюди Русини, мужчини и жінки, боронились до останка; всюди Поляки витинали їх, не милуючи ні старців, ні немовлят. В місточку Демовці зробили страшну різню: там згинуло 14.000 руського народу. Коронний гетьман писав до короля: „Гірко буде вашій милости слухати про знищенє вашої держави; та иншим способом годі приборкати непогамовану хлопську злобу, котра досі тільки змагається“.

Вслід за тим прибула Полякам на поміч кримська орда и вони разом с Татарами посунулись дальше в глибину України. Полковник Богун одбив їх від Уманя. Поляки с Татарами пішли на Хмельницького, котрий з боярами Бутурлином и Шереметевом стояв під Білою Церквою. Взявши с собою Шереметева, Хмельницький пішов на зустріч неприятелеви. Коло села Баби зустрілися неприятельські війська; показалося, що в Хмельницького и Шереметева війська було менше. Русини відступили, але дуже хоробро и непохибно відбивались од Поляків и Татар, що їх просліду-

вали.*) Не відважуючись нападати на руський табор під Білою Церквою, Поляки знов пустились руйнувати українські села і місточка.

Та зараз потім в 1655 р. Москалі осягнули великий успіх в Литві. Вони взяли Миньск, Ковно, наконець Вильно. Олексій Михайлович в'їхав у столицю Ягайлонів і казав заименувати себе великим князем литовським. Города піддавалися за городами, по більшій часті без опору. Міщане і шляхтичі, що зберегли правосмаве, а ще більше селяне угнетені пануванем шляхти, приймали Москалів яко визволителів. Успіх був би ще певніший, як би московські люди вели війну з більшим погамованем и не робили пакости и насиля мешканцям.

В тім часі, коли вже ціла Литва була в руках московського государя, Польщу заняли Шведи. Уже кілька літ Хмельницький зносився с Шведами и побуджував їх до союзу против Поляків. В 1652 р. разом с Хмельницьким дійствував в тій же цілі зрадник польський підканцлер Радзівеський; та поки панувала королева Христина, що волила клясичну літературу и словесність як воєнну славу, трудно було впутати Шведів у війну. В 1654 р. вона одріклась престола: племянник и наслідник її Кароль Х. об'явив Польщі війну за те, що польський король присвоїв собі титул шведського короля. Літом 1655 р. він вступив до Польщи. Познань, а потім Варшава — піддалися без бою. Краків, котрого боронив Чарнецький, держався до 7-го жовтня та все ж піддався. Король Ян-Казимир утік до Шлєска. В тім часі Хмельницький з Бутурлином посунулися в Червону Русь, розбили польське військо під Городком и облягли Львів; та сей город, не зважаючи ні на які вговорюваня, не хотів нарушити вірности Яну-Казимирови и присягнути Олексієви Михайловичу. Між козацькими проводирами и московськими боярами тоді вже заходили непорозуміня. Хмельницький ніяким способом не позволяв брати Львова приступом.

Тут прибув до Хмельницького 29-го жовтня післанець од Яна-Казимира Станислав Любовицький, давний знакомий Хмельницького, и привіз од свого короля письмо переповнене найоблестнішими а навіть униженими компліментами, хоч у Любовицького було тоді инше письмо до татарського хана, неприязне Хмельницькому. Бєсїда з Любовицьким у високім степені замітна так зі взгляду на характер Хмельницького, як и що до духа часу.

---

*) Поле, де то довелось, одержало назву Дрижи-поле (поле дрижи на споминку великої студиї).

„Любий куме — сказав ёму Хмельницький — згадайте, що ви нам обіцяли і що ми від вас одержали? Всі обіцянки ваші робили ви після науки єзуїтів, котрі говорять: не слід держати слова, даного схизматикам. Ви називали нас хлопами, били нагайками, відбирали наші достатки, а коли ми, не стерпівши вашого угніту, втікали і покидали жінки наші і діти, ви насилували жінок наших і палили бідні наші хати иноді разом з дітьми, садили на коли, в мішках кидали у воду, показували ненависть до Русинів и зневагу над їх безсилем; та що найбільш зневажливе, — ви насмівались над вірою нашою, мучили священників наших. Стільки витерпіли ми від вас, стільки разів ви нас обманили, одже й мусили ми шукати для улєкшеня нашої долі такого способу, котрого жадним способом не можна залишити. За пізно шукати помочи нашої! Пізно думати о примиреню козаків с Поляками!“

Любовицький, підлещуючись Хмельницькому, став кирипити польську шляхту за то, що вона лишила короля свого в біді и сказав: „Тепер король буде признавати шляхотними не тих, що ведуть довгий ряд генеалогичний од дідів, а тих що окажуть поміч краєви. Забудьте всё, що минуло, поможіть помазанникови божому. Ви будете не козаками, а другами королівськими. Вам дадуть достоїнства, коронні добра, король вже не дозволить нарушати спокою тим собакам, що тепер розбіглись и покинули свого пана.“

„Пане посол, — сказав Хмельницький, поговоривши с козацькою старшиною, — сідайте и слухайте, я вам скажу побрєхєньку. В старовину жив у нас селянин, такий заможний, що всі завидували ёму. В ёго був домашний вуж, котрий нікого не кусав. Господар ставили ёму молоко и він часто повзався між сємею. Раз дали хозяйському синові молока; присунувся вуж и став хлєпати молоко; хлопчина вдарив вужа ложкою по голові, а вуж укусив ёго. Господар хотів убити вужа; та вуж всунув голову в нору и господар одрубав ёму тільки хвіст. Хлопчина вмер од укушеня. Вуж після того не виходив з нори. С того часу господар став бідніти и удався до знахарів, щоб дізнатись, яка тому причина. Ёму відповіли: минувших літ ти по людськи обходився з вужем и вуж приймав на себе всі нещастя, що тобі грозили, а тебе визволяв од них. Тепер, коли між вами повстала вражда, вся недоля звернулась на тебе; як хочеш давнєго добробиту, помирися з вужем. Господар став запрошувати вужа, щоб заключив з ним давню дружбу, а вуж сказав ёму: дармо клопо-

ченся, щоб між нами була така приязнь як перше. Як тільки я погляну на свій хвіст, сей час бере мене досада; а ти як тільки згадаєш сина — сей час закипить в тобі батьківський гнів, и ти готов міні провалити голову. Тому доволі буде приязни між нами як ти будеш жити в своїм домі, як тобі до вподоби, а я в своїй норі и будемо помагати оден другому. То само, пане посол сталося між Поляками и Русинами. Був час, коли ми разом тішилися щастем, радувалися загальним успіхом. Козаки відхилили від королівства небезпеки, що ёму грозили, и самі приймали на себе удари варварів. Тоді ніхто не брав добичи с польского королівства. Польські війська разом с козацькими всюди славились. Та Поляки, що називали себе дітьми королівства польского, стали нарушати свободу Русинів, а Русини, як їх почало боліти, стали відгризатись. Довелось, що й Русинів більшу часть одсічено и синів королівства чимало пропало. С того часу, як ті народи згадають нещастя, що заподіяли оден другому, зараз повстане досада и хоч почнуть миритись, а діла не доведуть до кінця! Наймудрійший чоловік не може привернути між нами твердого и тревалого супокою, як тільки ось як: най королівство польске зречеться всього, що належало княжествам землі руської, най одступить козакам цілу Русь до Володимира, Львів Ярославль, Перемишль, а ми, сидячи в своїй Русі, будемо відперати ворогів од королівства польского. Та я знаю, що як би в цілім королівстві лишилося тільки сто панів, та й тоді не згодились би на се. А козаки поки будуть мати оруже, також не відступлять від сих умов. Тому — прощайте.“

Любовицький передав Хмельницькому украшене з дорогоцінним каменем, дарунок жінці Хмельницького від польскої королевої Марії-Людвіки. „Боже Всемогучий, — кликнув Хмельницький, — що я значу перед лицем твоім, та от як мене вивисшила милость твоя, що до моєї Ганни найяснійша королева польска пише письма и просить у неї заступництва передо мною!“ Однак звернувшись до Любовицького, Хмельницький сказав: „Не могу сповнити бажаня її милости; не могу нарушити тісного договора з Русинами и Шведами.“

Взявши зі Львова невелику суму 60.000 зл., Хмельницький одступив од сього города, під позором, що Татаре пустошать Україну; та здається до відступлення наклонило ёго тайне посольство шведського короля, котрий обіцяв ёму руські землі, як зміцниться в Польщі. Московські війська разом с козацькими взяли Люблин. Сей город присягнув Олексієви Михайловичу, скоро по-

тім присягнув шведському королеви, а опісля — давньому своєму панови Яну-Казимиrowи.

Весною 1656 р. Поляки знов трібували примиритися с Хмельницьким и просили помочи проти Шведів. В тій цілі приїхав до Хмельницького пан Лянскоронський.

Хмельницький відповів: „Годі, панове, обманювати нас и вважати дурнями; Полякам за їх неустанне віроломство ніхто в світі не вірить; був час, коли ми годилися на мир, по волі короля; а король таїв у душі противне тому, що показував на вид. Ми не вийдемо с Польщею в ніякі договори, поки вона не зречеться цілої Русі. Най Поляки формально оголосять Русинів вольними, подібно тому, як испанський король признав вольними Голяндців. Тоді ми будемо жити з вами, як други и сусіди, а не як піддані и раби ваші; тоді напишемо договір на вічних таблицях; та сему не бути, поки в Польщі володіють пани. Не буде ж и миру між Русинами и Поляками.“

Поляки лучче походили коло своїх справ у Москві, як в Чигирині. Посол німецького імператора Алегратти, родом Славянин, знавший по московськи, прибув у Москву и вмів нахилити до миру с Польщею бояр и духовних, заявляв надію звернути оруже всіх християнських володарів против невірних. Патріарх Никон вговорював царя помиритися с Поляками и обернути оруже против Шведів, щоби відобрати в них землі приналежні Великому Новгородови. Цар улестився тим, що мирним способом зможе стати королем польським, вислав своїх повновластных у Вильну, де по многих спорах и толках с повновластними Річи посполитої в жовтню 1656 р. заключено договір, після котрого Поляки обовязувалися по смерті Яна-Казимира вибрати на престіл польський Олексія Михайловича; Олексій Михайлович с своєї сторони обіцяв боронити Польщу против її ворогів и звернути оруже на Шведів. Хмельницький дізнавшись, що у Вильні збираються повновластні для постанови миру, вислав там своїх послів; та московські послы пригадали ім, що Хмельницький и козаки — піддані и тому не повинні давати голосу там, де рішають їх долю послы володарів. Козацькі послы, вернувши в Україну, в притомности всієї старшини говорили до гетьмана: „Царські послы нас в польське шатро не пустили; мало того: до шатра з далека не пускали, зовсім як псів у церков Божу. А Ляхи нам сумлінно повідали, що вони заключили мир так, щоби ціла Україна була по давньому під властю Ляхів. Коли ж військо запороське с цілою

Україною не буде Ляхів слухати, то царська милість буде помагати Ляхам своїм війском бити козаків.“

Хмельницький, почувши се, здумівся: „Дітки— сказав він — треба відступити од царя, підемо туди, куда скаже Вишній Владика! Будемо під бисурманським володарем, не то що під християнським!“

Успокоївшись од першого зворушення, Хмельницький написав цареві письмо и виказував ёму правду ось-як: „Ляхи сёго договору ніколи не додержать; вони ёго заключили тільки для того, щоби трохи оддихнути, умовитися с султаном турецьким, Татарами и иншими и знов воювати против царської милости. Коли вони справді щиро вибирали вашу милість на престіл, то чого ж вони послали послів до цісаря римського просити на престіл ёго рідного брата? Ми Ляхам в нічім вірити не можемо. Ми напевно знаємо, що вони не бажають добра нашому руському народови. Великий государю, єдиний православний царю на землі! вдруге молимо тебе: не довірай Ляхам, не віддавай православного руського народу на наругу!“

Та Москва була глуха на ті ради. Хмельницький видів, що занедбується пригідний случай визволити руські землі с під польської власти; а між тим не тільки одна Москва, але й інші сусіди спиняли ёго заміри. Німецький цісар з грізбою домагався од Хмельницького миру с Польщею. Кримський хан и турецький султан були в союзи с Польщею и не боялися її трактатів з Москвою, знаючи, що зо сторони Поляків се не більше як мана; напротив, ім страшнійші були успіхи Хмельницького, що вели до сполученя и зміцненя московської держави. Хмельницький попав у тугу и сум, а наконєць в недугу. Він видів в будущині давнє підданство України Ляхам и хватався послідних способів, щоби випередити ёго. В початку 1657 р. Хмельницький заключив тайний договір ис шведським королем Каролем X. и семигородським князем Ракочим о подлі Польщи. Після сёго договору королеви шведському мала дістатися Велика Польща, Лифляндия и Гданьск с приморськими краями; Ракочому — Мала Польща, велике княжество Литовське, княжество Мазовецьке и часть Червоної Русі; Україна же з рештою полуднево-руських земель мала бути признаною на все відділеною від Польщи.

Відповідно до сёго договору Хмельницький післав на поміч Ракочому 12.000 козаків під головним начальством київського полковника Ждановича. Ян-Казимир дав знати про хитрощі Хмельницького московському государови. Договір, котрий заключив

гетьман з Уграми и Шведами, дійшов дійсно до відомости в Москві и цар и вислав послами окольничого Федора Бутурлина и дяка Василя Михайлова ис строгою доганою Хмельницькому.

Нім се посольство приспіло в Чигирин, Хмельницький, причуваючи, що ёго здоровле день в день слабне, зібрав раду и предложив козакам вибрати собі наслідника. Козаки з любови до гетьмана а притім бажаючи ёму вгодити, вибрали ёго шіснацятилітнёго сина Юрия. Хмельницький хоча спершу відраджував ім, указуючи на ёго молодість, але потім згодився. Се була дуже велика помилка Хмельницького.

В початку червця прибули царські послы з доганою и застали гетьмана так недужого, що ледви міг вставати с постелі. Послы, після царського приказу, сказали ёму, що він забув страх Божий и присягу, братаючись с Шведами и Ракочим. Хмельницький відповів в такім змислі: „У нас давна приязнь с Шведами и я ніколи не нарушу її. Шведи — люди правдиві: держать своє слово; а царська милость помирился с Поляками, хотів нас віддати ім у руки; и тепер до нас слух доходить, що він післав своє військо на поміч Полякам против нас, шведського короля и Ракочого. Ми ще не були в підданстві у царської милости, а ёму служили и добра бажали. Я девять літ не допускав кримського хана бурити українні городи царські. И нині ми не відступаєм од високої руки ёго яко вірні піддані и підемо на царських неприятелів бисурманів, хоч би міні в нинішній педузі дорогою и смерть приключилася — и домовину повезу с собою! Ёго царській милости у всім воля; тільки міні се дивно, що бояре ёму нічого доброго не порадять: короною польскою не заволоділи, мира не довершили, а з другою державою, с Швецією, війну почали!“

Вислухавши нові докори од царського посла Хмельницький не відповідав, звиняючися недугою; а другого дня, 13-то червця, Хмельницький прикликав до себе послів и сказав: „Най ёго царська милость зараз помириться с Шведами; треба довести до кінця распочате діло з Ляхами. Вирушимо на них з двох сторін: з одной стѣрови войска ёго царської милости, з другої — войска шведського короля. Будемо бити Ляхів, щоб їх до кінця викорінити и не дати ім злучитися с посторонними державами против нас. Хоть вони и вибирали нашого государя на польске королівство, та се тільки словами але дійсно сѣго ніколи не буде. Вони се видумали лукавим умислом для свого спокою. Є свідочтва, що виявляють їх лукавство. Я переймив їх письмо до турецького султана и вислав то до царської милости своїм післанцем.“

Тим не менше Хмельницький, ведля бажання царських послів, видав приказ Ждановичеві лишити Ракочого; се пошкодило Ракочому: завоювавши Краків и Варшаву, мусив він побитий від Польків одказатися своїх забагів.

Ян-Казимир пробував ще раз зійтися с Хмельницьким и вивслав до ёго пана Бенёвського.

— Що вам шкодить, гетьмане, — говорив Хмельницькому польський посол, — скинути московську протекцію? Московський цар ніколи не буде польським королем. Получіться з нами, старими земляками, як рівні з рівними, вольні з вольними.

— „Я одною ногою стою в могилі, — одвічав Хмельницький, — и на кінци днів не прогнівлю Бога нарушенем слова даного цареві московському. Раз я присягнув ёму вірність, збережу її до останнєї хвилі. Коли мій син Юрий буде гетьманом, ніхто не спинить ёго заслужити воєнними подвигами и прихильністю ласку ёго милости, але тільки без шкоди московському государеві, тому що як ми, так и ви, вибравши ёго публично своїм володарем, обовязані ёму до постійної вірности!“

Скоро після того вмер Хмельницький. В письмі писаря Виговського день ёго смерти означений 27-го липця. Літопись Самовидця говорить, що він умер „о Успеніи св. Богородици.“

Дня 23. серпня похоронено тіло Хмельницького, після ёго заповіту в Суботіві, в церкві, котру він сам заложив. Церков ся з замітно грубими стінами камінними истнує досі; та подорожний не найде в ній могили Хмельницького: польський воєвник Чарнецький, занявши Суботів в 1664 р., казав викинути на наругу кости чоловіка, що так завзято боровся против шляхоцької самоволі.

Не зважаючи на похибки и помилки, Хмельницький належить до найзнатніших двигателів руської истории. В многовіковій борбі Русі с Польщею, він дав рішущий поворот на сторону Русі и задав аристократичному ладови в Польщі такий удар, після котрого сей лад не міг вже удержатися в моральній силі. Хмельницький в половині XVII. в. начертав то визволене руського народу од паньства, котре остаточно збулося в наших часах. Сёго мало; ёго старанем Західна и Полуднева Русь були вже фактично під єдиною властю Східної Русі. Не ёго вина, що короткоглядна и несвідома политика боярська не зрозуміла ёго, звела перед часом в могилу, занастила плоти ёго десятилітнєї діяльности, и на многі покоління відсунула діло, котре довершилось би з незрівнано меншими змаганнями, коли б у Москві піймали змісл напрямів Хмельницького и слухали ёго рад.

